Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

РОССИЯ — ТЫВА — 50

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 164 (15384) ◆ 1994 чылдың октябрь 11, вторник ◆ Ат салган шагы 01.20. ‡ Садар өртээ 150 рубль.

ХАРЫЛЗАЖЫЛГАНЫҢ ЧАЙГААР АГЫМЫ

Байырлыг хуралдан репортаж

1994 чылдың октябрь 10. Кызыл хоорай. 50 чыл бурунгаар бурун Тываның Россияның составынче киргенин демдеглээн юбилей байырлалының хуралы найысылалда хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен. Хүндүскүнүң 16 шак турда, театрның сценазында президиум столунуң артынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей, Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу С. А. Филатов, Федералдыг Хуралдың (Парламентиниң) Федерация Чөвүлелиниң комитет даргазы В. Г. Тарасенко, Күрүне думазының комитет даргазы Б. Б. Жамсуев, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат, ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол олуруп кан.

Тываның Россия Федерациязынга каттышканының 50 чыл оюн эрттирериниң талазы-биле организастыг комитеттиң даргазы В. С. Очур-оол Тываның юбилейлиг байырлалынга киржип келген аалчыларның — делегацияларның удуртукчулары-биле ат санап таныштырган болгаш байырлыг хуралдың ажыттынганын чарлаан соонда, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың гимнери күүсеттинген.

Байырлыг хуралга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак «Россия-биле конституция - эрге-хоойлулуг орук-биле кады» деп илеткелди кылган (ооң сөзүглели бөгүнгү солунда парлаттынган).

Оң минутаның чапсарының соонда РФ Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу, оон келген делегацияның баштыңчызы Сергей Александрович Филатов байыр чедириишкиниң сөстерин биле илдирге үнүп келген. «Силерниң Президентиңерниң илеткелиниң соонда чүве чугаалаары дыка берге-дир. Чүге дээрге ооң илеткели дыка чедиңгир, делгем, бедик болганы-биле бичии боданып алыр дээш 10 минуталыг чапсарны дилеп алдым» —деп, ол илеткелди ыңчаар үнелээн. Бежен чылдар мурнунда Тываның Россия Федерациязынга каттыжып киргени ооң хөй үелерде Россия-биле харылзажып келгениниң чайгаар түңнели болган деп чүвени Сергей Александрович демдеглээн болгаш Тываның эрткен оруктарынга кысказы-биле доктаап, 1921 чылда Совет чазактың деткиишкини-биле төөгүде бир дугаар тываларның национал күрүнези — Таңды-Тыва тургустунганын чугаалаан. 1944 чылда, дайынның кадыг-берге чылдарында, кадыг шылгалданың үезинде Тываның Россияга катчып киргени онзагай дээрзин Сергей Филатов демдеглээн. Тывалар Россияга катчып алгаш-даа, боттарының онзагай культуразын, чаагай чаңчылдарын, улустуң аас чогаалын кадагалап арттырып ап шыдаан. Амгы хүннерде

(Төнчүзү 4-кү арында).

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ Тыва Республиканың чонунга

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим чаңгыс ада-чурттуглар!

Алдарлыг хүн-биле — Россия Федерациязының составынга Тыва Арат Республиканың каттыжып киргенинден бээр бежен чылы-биле холбашты мээң эң-не чаагай, чүректиң ханызындан байыр чедириишкинимни хүлээп ап көрүңер.

Ол болуушкун дээрге Россияның чоок черлериниң чурттакчылары-биле, Россияның улустары-биле тываларның хөй чылдар дургузунда быжыг харылзааларының дүрүм ёзугаар түңнели болган.

Амгы үеде Тыва Республика — хөй националдыг Россия Федерациязының бүрүн эргелиг субъектизи-дир. Амгы үениң бергелерин ажып эртеринге бодунуң бурунгу черин катап тургузарынга ол үндезин улуг аргаларлыг болуп турар. Хамаатының тайбыны болгаш националдар аразынга чөпшээрежилге, ында чурттап турар бүгү улустарның чаңчылдарын, дылдарын болгаш культураларын хүндүлежири бүгү Россияга ышкаш, Тывага база эргежок чугула.

Экономиканы хөгжүдер, чурттакчыларының амыдыралын экижидер талазы-биле Республиканы Федерация мооң мурнундаазы ышкаш, мооң соңгаар-даа деткиир дээрзинге чигзинмейн барып болур силер.

Тайбынны болгаш чаагай чорукту, Россияның чаагай чоруунга бодунуң күш-ажылынга чедиишкиннерни Тываның хөй националдыг чонунга күзеп тур мен.

Б. ЕЛЬЦИН.

ЧУРУКТА: Байырлыг хуралдың президиумунда.

РОССИЯ-БИЛЕ, КОНСТИТУЦИЯ-ЭРГЕ-ХООЙЛУЛУГ ОРУК-БИЛЕ КАДЫ

Россияның составынга Тываның киргениниң 50 чылынга тураскаатка байырлыг хуралга Тыва Республиканың Президентизи

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, республиканың эргим хүндүткелдиг аалчылары!

Россияның составынга Тываның каттыжып киргениниң 50 чыл юбилейин бөгүн демдеглеп турар-дыр бис. Чамдык кижилерге хөйле байырлап турар ышкаш кылдыр көстүр чадавас. Республиканың Хүнүн, малчыннарның Наадымын болгаш республика найысылалы Кызыл хоорайның үндезилеттингенинден бээр 80 чылын бо чылдың августа демдеглээн болгай бис. Эрткен төөгүвүстү хандыр бодап көөр, келир үеже угланыышкынны дилеп тывар төлээде, шилчиишкинниг бо үе-чадада байырлалдар чайлаш чок болур дээрзин мооң мурнунда-ла демдеглээн мен.

Ай календарын барымдаалаан Чаа чылдың — Шагаа, Рождество байырлалдарын катап демдеглеп эгелээн болгай бис. Делегей шуулганнарын: сыгыт, хөөмей талазы-биле эртем-практиктиг конференцияны болгаш хамнаашкын талазы-биле симпозиумну эрттирген.

Сарыг шажынны биске катап тургузары-биле холбаштыр Мындаагылар Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның бистиң республикага кээп чорааны база улуг болуушкун болган.

Алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чылын болгаш Тываның бурунгу шагда найысылалы — Самагалдайның 220 чылын кайгамчык-биле демдеглээн. Чаа Конституцияны чогаадып тургузарынга чаагай чүүлдерни алыр арганы ол ийи юбилей берген.

Орхон-Улуг-Хемниң эрте бурунгу шагда бижиин тодаргайлаанындан бээр 100 чылы база демдеглеттинген.

Үжен чыл бурунгаар парлаттынган Тыва төөгүзүнүң ийи томнуг номун чедир ажылдап кылып турар. Хөй чүүлдерни хандыр бодап көөрү, бистиң чонувустуң төөгүзүнүң дугайында ылап шынны көргүзери эргежок чугула.

Бо юбилейге болгаш 1944 чылга хамаарыштыр аңгы-аңгы үзел-бодалдар бар болуп турар. Төөгүлүг болуушкунну шын тайылбырлаарындан болгаш ылаптыг билип алырындан бистиң чонувустуң моон соңгааргы салым-чолу хамааржыр апаар.

Юбилей Россияга база чугула. Амыдыралывыстың боттуг чүүлдери мындыг болуп турар: үр үеде даржыктыг боолаашкыннарның сөөлүнде, Россияның Президентизиниң мерген угааныг болганының болгаш шыдамыккай чоруунуң ачызында Татарстан болгаш Башкортостан-биле керээлер чардынган. Чечен Республика-биле харылзааларның экижидериниң берге дилеп тывыышкынын чорудуп турар.

Чажырган херээ чок, 1990 чылда биске байдал берге турган. Мен бодаарымга, ол дээрге эрге-чагырганың кээргел чок дошкун чорууну болгаш ниитилелге кара туразында хөделиишкиннерниң байдалдарында эде тургустунуушкун үе-чадазының төнчүзүнде кайы-бир хевирге илергейлеттинген демократияның «уруглар аарыының» демдээ болган-дыр ийин. Соора буруу ажыглаашкыннар болгаш улуг частырыглар база экономикага стратегтиг оскундуруглар дээш харыысалгадан националдар аразынга меселдежиишкиннерниң чалгыы-биле чайлаарын оралдашкан күрүне бүдүрүлгелериниң чамдык удуртукчуларының болгаш номенклатура төлээлекчилериниң ончук-чөңгээлиг чимзениишкиннери байдалды улам-на нарыыдаткан.

Депутатка кандидат кылдыр депшиттирип алгаш, националдар аразынга дүрбүүшкүнну соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде ажыглаарын оралдашкан чамдык кандидаттарның хөделиишкиннери багай болгаш ондактыг байдалды улам өөскүткен турган.

Ийи чаңгыс хуула фактыларны — система, илдени кем-херек үүлгедиишкиннерин—политиктиг уткалыг «чарлаттынмаан дайын» кылдыр көргүзерин оралдажып, улустар хөөктүрер дээн ужур-бажыр чок медээлер сүрген Москваның болгаш Сибирьниң чамдык солуннары, радиозу, телевидениези бисте байдалды соора көргүзүп, үрегдекчи фактор болдурганы демдеглевейн барып болбас. Тываның хөй националдыг чонунуң шыдамыккай чоруунуң ачызында политиктиг байдалды быжыг туруштуг кылдыр экижидери чедип алдынган.

Оон ыңай. Политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны боттандырбышаан эң чугула дөрт кол сорулганы тодаргайлаан бис.

Бирээде. Нация бодунуң төөгүзүн, бөгүнгү байдалын, келир үезин ылаптыг билип алыры, социал адырны чаартыры, мөзү-шынарны болгаш угаан-бодалды катап тургузары.

Ийиде. Күрүне эргевистиң быжыглаары, Россияның хоойлуларынга болгаш са... зыралдыг делегейниң эрге-хоойлуузунга үндезилээн Россия Федерациязының Тываның ээлээр олудун т... вары.

Үште. Өнчүнү чаартырының аргазы-биле экономиктиг чаартылгаларны шин... пирлиг чорудары.

Дөртте. Демократияның камгалаары, чер-черниң бот-башкарылга органнары быжыглаары. Россияның девискээрлеринге, делегейниң рыногунга хамаарыштыр ажык политиканы чорудары.

Оларның иштинден к... чүүл болза, эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле харылзааларны сайзырадып гайжыдары, Федерацияның Тываның олудун тывар...

(Уламчызы 2-ги арында).

ЧУРУКТАРДА: Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу С. А. Филатов баштаан Тываның Россия Федерациязының составынга каттышканының 50 чылының байырлалынга киржири-биле келген делегацияны Кызылдың аэропортунга Тываның Президентизиниң, республиканың Дээди Хуралының, Чазааның удуртукчуларының уткуп ап турарының үезинде.

Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу С. А. Филатов биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың ужуражылгазы.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

РОССИЯ-БИЛЕ, КОНСТИТУЦИЯ-ЭРГЕ-ХООЙЛУЛУГ ОРУК-БИЛЕ КАДЫ

Россияның составынга Тываның киргениниң 50 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга Тыва Республиканың Президентизи

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

...тур.

I.

Бо болуушкуннуң үнде-
н дазылдары муң-мун
лдарның ханызындан
укталган. Бистер, тыва-
, Азия диптиң төвүнде
гамчыктыг чараш черниң
үттүнген кижилери, буу-
сайзыралдын болгаш
ергей байлак культура-
нын салгалдары-дыр
с. Бурунгу шагның
льптор - чогаадыкчылд-
нын скиф-сибирь дээр
зыг овур-хевири» бистиң
ржаан даш чонукчула-
ыстың ажылдарында ам-
үеде база боттанып ту-
. Кажан Тыва гуннар-
, түрктерниң, уйгурлар-
, кыргыстарның күрүне-
иниң, Чингисхан импе-
зының составынга кирип
ган үе-чадаларда тыва-
ның төөгү талазы-биле
лери чурттап, чаагай
лдерни бүдүрүп чораан.
ске төрел эрте-бурунгу
к дылга үндезилеттинген
тиң төрээн тыва дылы-
бурунгу шагның ол
кы болуушкуннарының
инде тургустунган, ша-
н-чүдүлгевис — сарыг
кынывыс болгаш хам-
шкап, бот-амыдыралдыг
ык культуравыс үндези-
тинген.
Бот-догуннаан күрүне
урунче тыва улустуң
кен оруу алдын-хааннар-
, джунгар хаайнарының,
ньчжур богдахааннның
елел эрге-чагыргазын
аш Россия империязы-
хайгаарал камгалалын
чыштыр эрткен.
Бистиң шылгараан угаан-
өгбелеривис өске ай-
тар-биле болгаш улус-
-биле чоокшулажырының
ула үнелииң ынчаарда-
билген болгаш 16-17 чүс
дарның үе-чадазында
сияның чер изекчилери-
е харылзааны эгелээн.
ы-бүрү культуралар бол-
ажыл-агыйның үндезин
гузуглары бот-боттарын
лакшыдып, бот-ботта-
че чоокшулажыышкын-
болдурган.
Кажан Россия бодунуң
н чүк девискээрлерин
ыглаарынче болгаш Оо-
океанче шымнып үне-
че чүткүп турган үеде,
кан Саян-Алтай даанын
стары боттарының ара-
га үзүктелбишкин чок
ыннар-биле чилчии үстүп,
-үш лакпыр үндүрүглер-
үүрге-чүктээшкиниииң
анга човууртап, күчүлүг
казынын камгалалын
еп турган үеде үстүнде
уушкуннар боттанган
рзин демдеглээр херек.
Россияның болгаш Тыва-
аразынга орус-тыва
ылзааларны калбарты-
га 1860 чылдың орус-
дат керээзи делгем орук-
ажыткан. Тывага каайлы
евири чок салыгны чору-
ын ук керээ орус садыг-
ларга чөпшээрээн.
Россиядан ынчаарда кө-
келген кижилер үнүш-
үттүг черлерни, байлак
рларны, анныр черле-
, бойдустуң элбек бай-
н болгаш черниң ажык-
казар чүүлдерин шин-
дип ап турганнар. 20-ги
чылдың баштайгы он
ының дургузунда безин
ванын девискээринден
40 пуд аллынны тыпкан.
күп келген Россия ха-
тылары ынчаарда Тыва-
улам-на хандыр билип
ан тудум-на экономика,
итика, стратегия талазы-
е Россияга улуг үнелиг
р-дуза улам тодаргай
динип келген.

Маньчжур-кыдат эжелел-
тергиделинден хоста-
ышкынга чедирип келген
ва улустуң 1911-1912
лдарда национал-хостал-
ыг шимчээшкини тыва-
ның Россияже чоокшу-
ашкынын күштелдирген.
н, Салчак, Тожу кожуун-
ның дужүметтери амбын
н Комбу-Доржуга баш-
ып алгаш, Хемчиктиң
ээ-хиит баштыны Лоп-
-Чамзы Хамбы-лама,
мчик кожууннуң нояны
ян-Базыргы база Бэйсэ
жууннуң дужүметтери
гаарал-камгалал дуга-
нда орустуң II Николай
ынынга дилег кылганнар.
арның дилээн хандырган.
1914 чылдың апрельде
ссияның Тывага протек-
разын — хайгаарал-кам-
алын чарлааны депшил-
иг рользу ойнаан. Баш-
ланчак турган кожууннар
ңгыс аай административ-
литиктиг эргелеп-башка-
лганың адаа-биле кат-
шкан. Өскелерден хоо-
чак турган Тываның
ои Россия экономиказы-
н шугумунче кирип эге-
эн. Тыва черге баштайгы
орай — бистиң бөгүнгү на-
сылалывыс тургустунган.
Россияга 1917 чылдың
волюциязы Урянхай край-
н хөгжүлдезинге саллар-
н чедирген. Крайның орус
ну-биле 1918 чылдың
нында керээ ёзугаар тыва
ус бодунуң бот-башкарыл-
зының дугайында чар-
ан. Ийи улустарның на-
ралың, казы ажылдажыл-
зын болгаш бот-ботта-
нга дузалажылгазын ол

керээ быжыглаан.

1919-1921 чылдарда тыва улус бодунуң үлүүнге таварышкан аар-берге шылгалдаларны шыдажып эрткен. Ынчаарда Тываның девискээринге Кызыл Шеригниң кезектери, адмирал Колчактың отрядтары, кыдат болгаш моол шериглер чедип келген турган. Шынчы эвилелчизин шын шилип алырындан хөй чүүлдер ынчан хамааржыр турган. «Актарның» болгаш «кызылдарның» аразынга дайын—акы-дунма өлүржүр месилдежиишкин болган дээрзин билир бис. Ынчалзажок Совет Россия-биле харылзааны тудар дээн сорук шынныг болганын төөгү бадыткаан.

Суг-Бажынга 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде болуп эрткен Бүгү-тываның Тургузукчу хуралы (Съездизи) Тываның улус чонунуң оон соңгаарты амыдыралының эң чугула айтырыгларын: национал бот-башкарлыышкын дугайында, Россия болгаш Моол-биле харылзаалар дугайында, Тыва күрүнезин тургузар болгаш ТАР-ның баштайгы Конституциязының дугайында айтырыгларны шиитпирлээн. Тыва бодунуң күрүне эргезин ынчан эң-не баштай чедип алган болгаш бодунуң бот-догуннаан национал хөгжүлдезиниң эргезин быжыглаан.

Тыва ынчаарда Россия-биле демнежип алгаш, хөгжүп турган болганда, оон салым-чолун канчаарга-даа үлежир ужурга таварышкан. Араттарның чурту коллективизацияны чурттап эрткен, кара туразында аажылаашкыннарга хоойлунуң каржы үрээшкиннеринге, бодунуң мурнакчы кижилеринге удур политиктиг репрессияларга таварышканын бөгүн демдеглевейн барып болбас.

Политиктиг ол репрессиялар ТАР-ның үндезилекчилериниң бирээзи, Тываның эң баштайгы Конституциязының чогаадыкчыларының бирээзи — Буян-Бадыргыны шаажылап өлүргенинден эгелээн. Монгуш Буян-Бадыргының нүүрүнге тыва улус күрүнениң көскү ажылдакчызын, билдилиг, эвилең дипломатты болгаш политиктиг кижизин оскунганы ам билдинип турар-дыр. Политиктиг репрессиялар 1938 чылдың октябрьда кедергей өөскээн болгаш ынчаарда эрге-чагырга дээш дүрбүүшкүннүг демиселге партия ТАР-ның Хуралын ажып эрткен турган. ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Даргазы Адыг-Тюлюш Хемчик-оол, Премьер-министр Сат Чүрмит-Тажы баштаан күрүне болгаш чазак удуртулгазының бүгү составы хоойлу-дүрүм чок дуржок үүлгедигге таварышкан. Бухаринге, ооң талалакчыларынга удур репрессиялар-биле болгаш Россияга 30 чылдар төнчүзүнде массалыг боолаашкыннарның өөскээни-биле Тывага политиктиг репрессияларның холбаалыг болганы база таварылга эвес. Ынчаарда күрүнелер аңгы-аңгы социал-политиктиг болгаш экономиктиг тургузуглуг, а оларның политиказы — чаңгыс аай турган. Ынчан шаажылаттырган кижилерни ам эгидип шыдавас бис. Тыва күрүнезиниң баштайгы удуртукчуларының чырыткылыг тураскаалын мөңгежидер дугайында Тыва Республиканың Чазааның шиитпири чоннуң, репрессияларга таварышканнарның ажы-төлүнүң, төрел-дөргүлүнүң сагыш-сеткилинде, угаан-бодалында балыгны экиртир эм болзун!

Ол бүгү болуушкуннар-биле С. К. Токаның ады дорту азы кыйзы-даа бол, холбашканын демдеглевейн барып болбас. Тываның Араттың революстуг намының ТК-зының Чингине секретарының болгаш СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретарының албан-дужаалдарынга 40 чыл дургузунда туруп келгениниң үезинде оон кылган эки чүүлдерин, бодунуң чонунга, Тываның болгаш Россияның аразынга харылзааларны экижидеринге, дайын чылдарында ССРЭ-ге дузаламчы көргүзеринге чаагай ажыл-чорудулгазын болур-чогуурубиле үнелеп демдеглевишаан, Сталинниң политиктиг репрессияларын политика талазы-биле оон деткээнин эскербейн барып болбас ужурлуг бис. Ынчаарга төөгүде политиктиг ажылдакчыларның үнелелин албан-дужаалга үр үеде турганындан эвес, а чоннуң үндезин эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле оларның мергежили болгаш быжыг турушту-биле көөр апаар.

Малчын араттарның чурту 40 чылдарның эгезинге чедир эки талазынче хөй чүүлдер талазы-биле сайзырааның база демдеглээр херек. ТАР-ның бот-догуннаан күрүне эргези быжыккан, Тываның экономиказы, культуразы болгаш социал адыры хөгжээн турган.

ССР Эвилелиниң составынга бистиң республиканы каттыштырып киирер дугайында айтырыгны Тываның тус-тус хамаатылары ТАР-ның Сайттар Чөвүлелиниң болгаш ТАРН ТК-ның мурнунга 30 чылдарның эгезинде-ле тургузуп эгелээн турган.

ТАР-ны ССРЭ-ниң составынга хүлээп алыр дугайында дилеглиг чагааны ТАРН ТК-ның Политбюрозу 1939 чылда ВКП (б) ТК-ның Политбюрозунга болгаш ССРЭ-ниң Чазаанга киирген. Ынчаарда делегейниң нарын байдалы болгаш ийиги дайынның эгелээни ынчан ол айтырыгны шиитпирлээр арганы бербээн. Ук айтырыгны 1941 чылдың апрельде база катап тургускан. Ону шиитпирлээрин Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээни соңгаарлаткан.

Совет болгаш тыва улустарның найыралдыг харылзаалары дайынның кадыг-дошкун чылдарында улам-на калбарган болгаш ханылаан. Тыва ынчаарда ССРЭ-ге дузаламчы көргүзүп келген. Ук дузаламчының нийти түңү 29 миллион акша (1 акшаны 3,5 рубль кылдыр шилчидерге) ТАР-ның чылда бюджеди-биле деңнээрге, ийи чыл чартык бюджединге азы республиканың амгы чыл бюджединиң хемчээлинге деңнежир. Совет Армияга беш эшелон ишти белекти, 50 муң ажыг шилиндек дайынчы аъттарны, 400 муң баш малды, тодаргаилаарга, чурттакчы бүрүзүнден беш баш малды белек кылдыр чорудуп берген. Сөөлгү кужун ажыглап, экономикадан эң-не болдунар арганы берип турган-дыр.

Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүнге чайынналчак көскү арынны тыва эки турачылар киир бижээн. Совет Эвилелиниң Маадырлары аттарны Хомушку Чүргүй-оол, Түлүш Кечил-оол, Михаил Бухтуев (өлген соонда) оларга тывыскан.

1944 чылда, дайынга тиилелге кымга-даа чигзиниг чок апарганда, тыва удуртулганың Тываның Эвилелдиң составынга кирер дугайында дилээнге чөптүг харыны берген. Ону ТАР-ның дээди удуртулгазының шиитпири-биле кылырын саналдаан.

1944 чылдың август 16-да Кызылга, Театр бажыңынга, амгы Алдан-Маадыр аттыг музейниң турар бажыңынга, Биче Хуралдың VII Онза сессиязы болган. Аңаа бүгү кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның төлээлекчилери, ССРЭ-ден болгаш Моолдан аалчылар киришкен.

ТАР-ның ССРЭ-ниң составынга кирер дугайында илеткелди Биче Хуралдың Президиумунуң кежигүнү, ТАРН ТК-ның Чингине секретары С. К. Тока кылган. Саналонал солушканының соонда, Биче Хурал ССРЭ-ниң Дээди Совединге Декларацияны чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Ол айтырыгны төндүр шиитпирлээри-биле Москваже С. К. Тока, О. Ч. Лопсанчап, А. Ч. Чимба составтыг делегацияны чоруткан.

1944 чылдың октябрь 11-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга Биче Хуралдың дилээн чаңгыс үн-биле деткээн болгаш Тываны ССРЭ-ниң составынга хүлээп алган, а 1944 чылдың октябрь 13-те РСФСР-ниң составынга автономнуг ооласть кылдыр хүлээп алган.

Сөөлгү чылдарда ТАР-ның Россияның болгаш Совет Эвилелиниң составынга кирген иниң дугайында янзы-бүрү хөй чүүлдерни бижип база чугаалап турар. Чамдык кижилер ТАР-ның, ССРЭ-ниң, Россияның Конституциялары хажыттынган, хүлээп алганының актызын эрге-хоойлуга дүүшпес, чүл дээрге бүгү улустуң референдумун эртирбээн деп турар. Ооң-биле чөпшээрежип-болур. Ынчалзажок ТАР-ның, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Конституцияларында референдум дугайында чүүлдер чок болгаш ол дугайында ынчан хоойлу чок турган. Эвилел дайын байдалынга турган болгаш Советтерниң сессиязын чыылдырарын түр соксаткан турган. Ынчан Улуг Хурал бодунуң бүрүн эргелерин Биче Хуралга Конституция ёзугаар ээлээр эргени бергенин айтыр апаар.

Оон ыңай. ССРЭ-ге Тываның каттышканы албан болур эвес ужурлуг деп бодал база бар. Ийе, республика бот-догуннаан күрүне боор артып, бот-тускайлан хөгжүп болур турган. Ынчалзажок, мээң бодап турарым-биле, Тываның Россияның составынга кирген ийи улус-чоннарның аразында хөй чылдарда харылзааларның угаап-бодалдыг түңнели, депшилгениң оруу-биле кады чоруур күзелиниң илерели болган.

II.

Хүндүлүг эштер!

РСФСР-ниң составынга Тыва автономнуг область эргелиг кирген деп чугаалаадым. Бежен чылдар эрткенде бис ам көрүп тур бис. Республика эрге-байдалының талазы-биле бир аңгы турушту ээлеп болур турган. Херектиң ужурузказын ап көөр болза, ТАР 1944 чылга чедир совет протекторатты эргезинге турган. 1924 чылдың Конституциязын ёзугаар Тыва Россияга кандыг-даа хамаарылга чок арткан-даа болза, ол хамаарылга хевээр арткан. Делегей харылзаалары, Моолдан өскезин алырга, Эвилелди дамчыштыр чоруп турган.

ТАР бот-догуннаан республика эргези-биле, ССРЭ-ге кирериниң конфедерация керээзин чарып болур турган. Ол дээрге, ам чугаалаарга, республиканың ынчан эрттирипкен аргалары-дыр. «Хрущевтуң чылыы» автономнуг областы Тыва АССР кылдыр 1961 чылда эдип, ооң эрге-байдалын көдүрүп, аңаа боду Конституциялыг болур эргени берген. Ону 1978 чылдың май 31-де хүлээп алган.

1985 чылдың апрельде эгелээн эде тургустунуушкун бистиң амыдыралывыска улуг өскерлиишкиннерни болдурган. Чурттуң бүгү улустарының национал бот-медерелинге улуг өскерлиишкиннер болган. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи бүгү улустуң чугаалажып көрүүшкүнүнүң соонда 1990 чылдың декабрьда республиканың бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган. Ол республиканың эрге-байдалын дыка көдүрүп, чоннуң эрге-чагыргазын чарлаан, өнчүнүң бүгү хевирлериниң деӊ эргелиин бадыткап, делегейже үнер орукка эргени берип, эң чугула айтырыглар талазы-биле референдумнарны эрттирер эргени берген.

1991 чылдың декабрь 28-те республиканың Дээди Соведи Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында Хоойлуну хүлээп алган. 1992 чылдың март 15-те Тыва Республиканың бирги Президентизиниң соңгулдалары болган.

Республиканың оон ыңайгы политиктиг хөгжүлдези 1993 чылдың октябрь 21-де Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) Дээди Советтиң хүлээп алырынга чедирген. Бистиң төөгүвүске бир-ле дугаарында ону бүгү улустуң референдуму-биле, бадылаашкыны-биле 1993 чылдың декабрь 12-де бадыткаан.

Республиканың келир үези, ооң хөй националдыг чонунуң салым-чолу Россия Федерациязының күрүне тургузуу-биле холбашкан.

Биске хөгжүлдениң эң таарымчалыг модели болза боттуг ёзулуг федерализм болур. Ол үзел-бодал Күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияның, Федерация керээзиниң, Россияның болгаш Тываның конституцияларының үндезининге салдынган. Өскээр чугаалаар болза, «Россия-биле кады, ынчалзажок конституция — эрге-хоойлулуг орук-биле» деп формула ёзугаар чоруур ужурлуг бис.

Ынчангаш 1993 чылдың декабрь 12 ооң төөгүзүнде эргилделиг үе-чада болур. Ынчан Тываның болгаш Россия Федерациязының конституцияларын хүлээп алырының талазы-биле бүгү улустуң референдумнары болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнарынга, Дээди Хуралга, хоорайларның, кожууннарның, сумуларның чагыргаларынга соңгулдалар болуп эрткен. Бистиң бодап турарывыс-биле, республиканың төөгүзүнге демократия деп меге атка, тоталитарлыг үе-чадага төнчү салдынган. Бис чонга ынчангаш эрге-чагыргага чайгаар берген эргени, черге өнчү болур эргени эгиткенивис ол. Советтер боттарының төөгүлүг ролюн күүсеткен болгаш оон-биле дүшкен. Эрге-чагырганың чаа системазы арбан даргазындан эгелээш, Президентиге чедир адаандан үстүнге чедир дорт соңгулдаларга үндезилеттинген. Ында үстүнден томуйлаарының, чоннуң күзел-чүткүлүн барымдаалавайн томуйлаар чорук болдунмас.

Чоннуң эрге-чагыргазын боттандырары бистиң боттарывыстан хамааржыр деп чүве билдингир. Ооң-биле чергелештир бис Россияга кирип турарывысты барымдаалавас аргавыс чок. 1991 чылдың августа эрге-чагыргага үймээнчилер кирген болза, демократияның, чоннуң эрге-чагыргазының болгаш Россияның бодунуң салым-чолу көңгүс аңгы турар ийик.

Россияга апрель (1993 ч.) кризизин утпаан бис. Болуушкуннар тайбың байдалдыг эрткени эки болган. Апрель референдуму база эрти. Бистиң улузувус аңаа база идепкейлиг кирищти. Б. Н. Ельцинниң реформаларын уламчылаар углаашышкынны деткиир талазы-биле референдумнуң түңнелдери Россияныы-биле барык дөмей болган.

Бис Москвага май (1993 чыл) болуушкуннарын база утпаан бис. Москвага 1993 чылдың октябрь болуушкуннарының үезинде Тываның Президентизи болгаш Чазаа Россияга үе-чадалап конституциялыг реформалар дээш туржуп, Россияның эрге-чагыргаларын политиктиг кризисти тайбың арга-биле шиитпирлээринче кыйгырып турган бис. Ынчалзажок ол болдунмаан. Ол бачыттыг болуушкуннарның соонда орук-биле хөгжээни чаагай болган.

Россияның төөгүзүнде бир-ле дугаарында 1993 чылдың декабрь 12-де бүгү улустуң бадылаашкыны-биле ооң чаа Конституциязы хүлээп алдынган. Ында советтерниң болгаш улус депутаттарының съездизиниң системазы чок. Принцип ёзугаар алырга, шуут чаа парламент соңгуттунган, президент эрге-чагыргазы быжыглаттынган. Россия Федерациязының субъектилериниң деӊ эргези конституция ёзугаар быжыглаттынган. Республиканың чону декабрь (1993 ч). референдумунга Тываның Конституциязы дээш бадылаан. Ооң бирги чүүлүн ёзугаар Тыва Россияның составында кирип турар. Ынчалзажок ол-ла чүүл ёзугаар, Россияның составынга Тываның киргениниң онзагай байдалдарын барымдаалап, Тыва демократтыг эрге-хоойлулуг Россияның составынга кирбишаан, ооң бот-догуннаан эргезин хүлээп көөрүнүң негелдезин салып турар.

Чоннуң эрге-чагыргазын боттандырары бистиң боттарывыстан хамааржыр деп чүве билдингир. Ооң-биле чергелештир бис Россияда кирип турарывысты барымдаалаар ужурлуг бис. Бөгүнде ол чогумчалыг чаагай боор турар. Төптен дорт ыйыышкын чок. Ынчалзажок чаа Россияның төөгүзүнден безин кичээндириглерни билир бис.

Ол-ла референдумга Россияның чаа Конституциязы долу деткимчени албайн барган, чүге дээрге ында Федерация керээзиниң республикаларның бүрүн эргелериниң дугайында чугула чүүлдер чок, черни, ооң иштиниң ажыглаарының талазы-биле айтырыглар кирбээн, Федерация керээзин боттандырарының механизмин айытпаан боор турар. Тыва Республиканың Конституциязының кол күштүг болуруң хүлээп көрүп шыдавас бис, ынчалзажок Тываның девискээринге Россия Федерациязының Конституциязының күштүг болуруң хүлээп көөр болза база таарышпас. Ол чорук унитарлыг күрүнеге катап эглиишкинни болдурар ийи конституцияларның кайызының-даа күштүүн бо байдалдарда хүлээп көөрү таарыжыр, ооң-биле кады Федерация керээзин, удурлуп башкарылганың чүүлдерин аңгылаарының болгаш бүрүн эргелерни боттарынга хуваарының дугайында дугуржулгаларны барымдаалаар апаар.

Амгы үеде чон ийи конституцияларны хүлээп көрген болгаш олар ажылдап турар. Олар кол-кол чүүлдериниң талазы-биле шуутла дөмейлешкек болгаш чоннуң эрге-чагыргазын быжыглап, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынче угланган. Ооң-биле чергелештир массалыг информацияның чепсектеринде оларның аразында улуг карышкактар барып, харын-даа конституция дайынының дугайын бижип турар. Кандыг-даа дайып чок боор турарын харысалгалыы-биле медеглээр апаар. Оон аңгыда. Кандыг-даа улуг карышкактар чок. 120 чүүлдерниң аразындан 11 чүүлдерде аңгылаап турар чүүлдер бар. Чижек кылдыр оларның чамдыктарынга доктаап көрейн.

Тыва Республиканың Конституциязын ёзугаар ооң девискээринге черге хуу өнчү тургузары болдунмас. Аңаа кол шаптыктап турар чүүл болза, одарларны шаг-шаандап коллективтиг ажыглаарының чаңчылы. Кадарчылар одарны чылда 10-15 катап солуур. Чогум-на ынчангаш чурттакчы чон референдумга черге хуу өнчүге удур бадылаан. Ынчалзажок рынок харылзааларының хөгжүлдези ол айтырыгже катап эглирин негеп турар. Ам бөгүнде безин чурттакчы чоннуң дыка хөй кезии чер участоктарын кодаң, бажың, гараж, хууда дузалал ажыл-агыйынга садарын деткип турар. Келир үеде черге хуу өнчүнү референдум үндезининге киирери болдунуп болур боор.

Дайынның болгаш тайбыңның айтырыгларының талазы-биле онзагай чүүлдер база бар.

Бис, тывалар, эвээш санныг чоннарга хамааржыр, делегей конвенцияларын болгаш актыларын ёзугаар эргелерин камгалаткан чоннарга хамааржырывысты сагындырайн. Национал эвээш санныг чоннарны камгалаарының чугулазының дугайын Б. Н. Ельцин КНО-нуң 49-ку Чиңгине сессиязынга чугаалаан болгай.

Оон аңгыда бис федералдыг органнарга улуг орус шовинизмниң туружунга кирер империя үзелдиг фашист база ол чергелиг үзелдерлиг политиктерниң кээп болуруң, оларның хамааты дайынны үндүрүп болуруң херекке албайн барып болбас бис. 1919-1921 чылдарда хамааты дайыны ийи он миллион кижилерниң амы-тыны-биле санашканын сагындырары артык эвес боор. Ындыг хамааты дайыны ядролуг чепсектиг күрүнеге кыптыга бээр болза, шуут-ла халаптыг болур ийик. Тус-тус девискээрлерге кыптыгып болур биче үскүлежиишкиннерни база барымдаалап көөр апаар.

Ынчангаш Тыва Республиканың Конституциязының 63 чүүлүнүң 11 пунктузу биске кайы-хамаанчок дайыннарны кыпсырынга эвес, а бистиң улузувусту ындыг дайыннарже киир тырта бээриндeн камгалаар механизм болур болгаш ол 1 чүүлде чарлаттынган бот-догуннаан күрүнениң эргезин боттандырарының чүүлү болур.

Суд органнарын хевирлеп тургузарының чурумунуң талазы-биле карышкактар база бар. Тываның Конституциязы төрел бөлүк харылзааларының күштүг боор турарын барымдаалааш, судьяларның, оода чадаарда ооң даргаларының соңгулдалыын, оларның чон мурнунга контрольдуун болгаш отчеттуун көрүп турар.

Чөрүлдээлерни ажып эртериниң кол барымдаазы кайы-даа таланың бот-боттарын билчиринге, чөпшээрежип дугуржурунга белени болур деп санап турар бис. Ооң-биле кады Россияның составынга Тываның эки тура-биле киргенин, төөгү талазы-биле онзагай чүүлдерни, рынокче кириишкинниң эге байдалдарын, ооң географтыг туружун, ёзулуг федерализмниң тургузуушкуну — үр болгаш берге чорудулга дээрзин утпаин өөренип көөрү чугула.

Бо айтырыгга хамаарыштыр улуг идегелди 1994 чылдың май 31-де Тывага 64 нийтилел-политиктиг каттыжыышкыннарның ат салганы Бүгү-нийти чөпшээрежилге дугайында Россия Керээзинге салып турар бис.

Чөрүлдээлерни чок кылыры-биле тускай комиссияны тургузарын саналдап турар бис. Аңаа Россияның болгаш Тываның дээди органнарының төлээлекчилери кирер ужурлуг. Республиканың-даа, төптүң-даа талазындан ыныдыышкыннардан болгаш албадаашкыннардан чайлаары чугула.

Ол чорудулганың эгези салдынган. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Тыва Республиканың эрге-чагырга органнарының аразында шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны база бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында керээниң төлевилелин ажылдап кылган бис. Өнчү-хөреңгини, черни, чер иштиниң байлактарын, суг болгаш өске-даа курлавырларны ээлээриниң, ажыглаарының болгаш баш билип хереглээриниң дугайында дугуржулгалар төлевилелдери белеткеттинген.

Өлүрүкчү чорук болгаш мал оорлаашкыны дээш кеземче харысалгазын республика боду доктаадып болур деп санап турар бис.

Конституция ёзугаар тыва дыл күрүне дылы болур. Орус дыл нийти федералдыг дыл кылдыр ажыглаттынып турар. Харылзааның кандыг-даа хевирлеринге ийи дылдың кайызын-даа ажыглаары деӊ эргелиг. Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар бүгү улустарның дылдарын камгалап арттырарынга болгаш хөгжүдеринге деӊ-деӊ аргалар магадылаттынган. Сөөлгү чылдарда дыка хөй кижилер, ылаңгыя аныяктар дашты дылдар өөренип алырынга аажок сонуургалдыг апарган. Ол-ла үеде орус дылды өөренириниң ужур-утказы кошкавас ужурлуг.

Националдар аразының харылзааларын сайзыраңгайжыдарының талазы-биле чаңгыс аай кол ажыл-угланыышкынны тургузуп эгелээн бис. Россияның Националдар яамызының төлээ черин Тывага ажыдарының дугайында айтырыг тургустунуп турар.

Тыва Республиканың Конституциязы ыдыктыг болгаш аңаа дээп, үреп болбас эргелиг, ооң-биле республиканың күрүне сүлде-демдектери тодараттынган: сүлде, тук болгаш гимн. Чазак бажыңының кырында — Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының Күрүне туктары киискип, Россияның составында ооң турарын демдеглеп көргүзүп турарлар.

Республиканың найысылалы Кызыл хоорай дээрзин Конституцияда айыткан. Ооң эрге-байдалының дугайында хоойлу хүлээп алдынган. Ол боду тускай сүлделиг, солуннарлыг болгаш телевидениелиг. Кызылчылар найысылалдың чагырыкчызын бир дугаар соңгуп алганнар, ол чагырыкчы болбушаан, республиканың Чазааның Баштыныиның оралакчызы боор турар.

Эргелеп-башкарылганың чер-чер органнарынче онза кичээнгейни угландырып турар бис. Чонга чоок боор, ооң сагыш човаашкыннарын болгаш хереглелдерин олар кымдан-даа артык эки билирлер. Чогум-на чон оларны шак ындыг белен эвес харысалгалыг албан-дужаалдарга соңгуп алган. Сөөлгү соңгулдалар үезинде чер-черлерде эрге-чагыргага чаа көрүштүг болгаш чаа экономиктиг угаап-бодаашкынныг аныяк кижилерниң келгени өөрүнчүг. Тус чер референдумунуң дугайында болгаш чер-чер Хуралдарының дугайында хоойлуларны дүрген хүлээп алыр ужурлуг бис. Сөөлгү күүсекчи-шиитпирлекчи албан-хүлээлгелерлиг болбас ужурлуг.

Республикада эрге-чагырганың дээди чадаларының дугайында каш сөс чугаалаар бодай-дыр мен. Дээди Хурал (съезд) Конституцияга эдилгелер болгаш немелделер киирер онза эргелиг. Президентиниң, Парламентиниң болгаш Чазактың талазындан аңаа кандыг-даа ыныдыышкын турбас ужурлуг. Чаа Конституция-биле президент-парламент республиканың чаа арга-хевири салдынган. Ону анаа-ла ужур эдертип ынчаар кылбаан. Бүрүн эрге-чагырганың бир адырындан чайлап, аныяк тыва демократияны камгалаары эргежок чугула болган. Парламент доктаамал үндезиниг ажылдап турар. Чер-чер Хуралдарын соңгуп алыры-биле чүгле хоойлуларга эвес, соңгукчуларга. оон-биле кады чер-чер референдумнарынга даяныр арга Парламентиге тургустунар.

Суд органнарының чаартылгаларга таварышпааны хомуданчыг. Ындыг-даа болза эрге-чагырганың аңгы-аңгы адырларының аразынга эргелерни болгаш бүрүн эргелерниң аңгылаарының механизмнери конституция ёзугаар салдынган.

Эрге-чагырга органнары бот-боттарындан кандыг-даа хамаарылга чок болгаш деӊ эргелиг. Ынчалза-даа олар шуптузу чондан соңгуттунган болгаш оларга отчет бээр ужурлуг болганда, канчап-даа кады ажылдаар апаарлар.

Конститусчу чаартылгалар демократтыг чаарты тургузуушкуннарның агымы-биле чоруп турарын көрүп тур ышкажыл силер. Олар российжи болгаш тыва күрүне тургузуун быжыглаарынче угланганнар. Ынчалза-даа бо нарын үеде баш удур угаап билбейн барып болур болуушкуннарның боор болуруның аргазы база бар. Маңаа бис амыдыралдың улуг оруун чурттап эрткен, дайыннарны-даа болгаш репрессияларны-даа ажып эрткен орус чонга и...геп турар бис, төөгүге ындыг чүүлдер чаңгыс эвес удаа тургулаан болгай. Демократияны камгалаарының магадылалы чогум-на ол боор шыдаар.

Ооң-биле холбаштыр Россия Федерациязының крайларының болгаш областарының дугайында чугаалаксаан ийик мен. Бис федерацияның субъектилериниң конституция ёзугаар деӊ эргези дээш туржуп турар бис. Ынчалза-даа чамдык политиктиг күштерниң республикаларны «губернизастаар» дугайында оралдажыышкыннарынга удур бис.

Девискээр политиказын чогумчалыг шиитпирлээр дээр болза, эрге-чагырганың федералдыг органнарынга бистиң улам-на хөй киржилгевис эргежок чугула деп санап турар бис. Бистиң республикавыс Москвада доктаамал төлээ черлиг, парламентиде үш депутаттыг. Төп соңгулда комиссиязында бир төлээлиг. Ынчалза-даа, мен бодап көөрүмге, ол ам-даа эвээш-тир. Нийти российжи айтырыгларны бис кады шиитпирлээр ужурлуг бис, бис аңаа белен-даа бис.

III.

Дөртен чылдарның эгезинде ТАР-ның экономиказы хөй адырлыы, чаа тургустунуп орар күрүне сектору-биле ылгалып турган. Ооң хөгжүлдезинге улуг рольду Совет Россия ойнаан. Ол ТАР-га чиигелделиг байдалдарга чээлилерни үндүрүп берип, тускай мергежилдиглерни республикаже чорудуп, национал кадрларны белеткеп берип турган. Садыг харылзаалары аажок хөгжүп орган.

Россияның составынга Тываның киргениниң соонда оон хөгжүлдезиниң чаа үе-чадазы эгелээн. Үлетпүрнүң, харылзааның, көдээ ажыл-агыйның, тудуг комплекизиниң үндезиннери салдынып, социал хандырылга адырлары тургустунуп турган. Бежен чыл дургузунда үлетпүрнүң нийти продукциязының хемчээли 76 катап өскен. Красноярск крайже болгаш Хакасияже үнер ийи автоорук салдынган. Агаар шугумнары Кызылды Москва болгаш Россияның дыка хөй хоорайлары-биле харылзаштырып турар. Харылзаа болгаш телевидение ажылдап турар.

Республиканың экономиказының айтырыглары Эвилелдиң болгаш Россияның эрге-чагырга органнарының доктаамал кичээнгейиниң адаанга турган. 1961, 1973, 1976 болгаш 1985 чылдарда Тывага хамаарыштыр доктаалдар хүлээп алдынган. 1990 чыл соонда кризистиг берге үеде безин Россия Федерациязының Чазааның үш доктаалы, Б. Н. Ельцинниң ийи чарлыы үнген.

Тываның хөгжүлдезинге тодаргай улуг салыышкынның чижээ кылдыр 1986-1990 чылдарда шеф дузазы-биле Улуг-Хемни кежилдир көвүрүгнү, школаларны, уруглар садтарын, чуртталга оран-савазын туткан областар, крайларны айтып болур.

Ынчап-даа турза республика озалдаашкынны ажып эртип шыдаваан болгаш дыка хөй көргүзүглер талазы-биле федерацияда эң сөөлгү черде хевээр артышаан. Командылап-дужаар административтиг система, үлетпүр тургузуушкунунуң үезинде болгаш оларны девискээр аайы-биле тургузарының талазы-биле частырыглар экономикага чогумчалыг эвес чүүлдерге чедирип келген.

Экономиканың кол адыры — көдээ ажыл-агыйның чарыгдалдары улуг, рынок байдалдарынга таарышпаан хевирлиг. Үлетпүр чүгле чиг-эт бээринче угланган. Республикадан даг-дүгү шоодай-шоодайлары-биле, кобальт эзилдириглериниң бытпайтырыглыы-биле, эът бүдүн-бүдүн мөчүзү-биле, дүк, өлүк кандыг-даа болбаазырадылга чокка чүмү-биле үндүртүнүп турган.

Чаңгыс езу-чурумнуң тергиидеп-башкарар чурумунуң үезинде хүлээп алдынган частырыглыг, чамдык таварылгаларда волюнтаристиг (чаңгыс кижиниң сеткил-туразындан хамааржыр) шиитпирлер Тывага база бичии эвес хай-халапты таварыштырган.

Куруктурган болгаш ажыглал чок чыдар черлерни ажыглаарының талазы-биле изиглеиишкинниң үезинде муң-муң гектар мал одарлары чардынып, көк-куу ховулар апарган. Дыка хөй суурлар, Россияда-биле дөмей, кагдынган, чурттакчылар чок арткан.

Чамдык таварылгаларда мынчага чедир ажыглалга кирбээн миллиард-миллиард рубль акша түңнүг суггарылга тудуглары чарыгдалдыг экономиканың бир тускай хевирлиг тураскаалдары боор артып калган. Дагларны безин куржаан бурунгу арат суггарылга системалары чартык кезиинде кагдынган.

Араттар чүс-чүс чылдар дургузунда мал азырап келгеннер. Чагырып-дужаар система оларның аңаа безин эгезин кызагдап эгелээн турган. Өг-бүле бүрүзүнге, ооң иштинде хөй уруг-дарыглалыгга безин, 20 хойдан, 3—4 бода малдан хөй эвес мал тудар дээн турган. Дүк болбаазырадыр, кеш эттеп кылыр, кештен болгаш дүктен янзы-бүрү эт-сеп кылыр мергежилди чонга арттырар арга чидип бар чыткан. Чүс-чүс чылдар дургузунда кидис бүдүрүп келген чуртче кидис сөөртүп эгелээнин оон өскээр канчаар тайылбырлап болурул.

Кандыг экономика мындыг чүүлдерни шыдажып эртип шыдаарыл? Ол бүгү бюджеттиң дотациялыг болганындан тургустунуп келгенин Б. Н. Ельцин Тывага чораан демдеглээн.

Чаа экономиктиг системаже шилчиишкин республиканың колдуунда-ла российжи угланыышкыны-биле дүгжүп турар кол угланыышкынынга үндезилеттинип турар. Ол бодунга хуужудулга, бүдүрүлгелерниң онза эргелерин казырын болгаш чижилгелиг, маргыштыг байдалды тургузарын, экономиканы структура аайы-биле эде тургузарын, биче база ортумак бизнести деткиирин болгаш социал поли-

(Төнчүзү 3-кү арында).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) үнген депутаттарының орнунга депутаттар соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларын тургузар дугайында.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутаттар соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 18 чүүлүнге, «Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 9 чүүлүнге дүүштүр база округ комиссияларының составының дугайында кожууннар чагыргаларының киирип келген саналдарын чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) үнген депутаттарының орнунга депутаттар соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларын соңгулда округтарынга дараазында составтыг кылдыр тургузар:

Сарыг-Септиң Чөөн талакы № 12 соңгулда комиссиязы—

1. **Кривцов Юрий Андреевич** — комиссияның даргазы, ыяш ажыл-агый чериниң директору.
2. **Сатаева Надежда Антоновна** — комиссия даргазының оралакчызы, Каа-Хем кожуун чагыргазының кадрлар болгаш чер-чер чагыргалары-биле ажыл чорудар килдизиниң начальниги.
3. **Андреева Лариса Лазаревна** — комиссияның секретары, үндүрүг инспекциязының килдис начальниги.

Комиссияның кежигүннери:

1. **Костенко Людмила Дмитриевна** — Каа-Хем кожуун чагыргазының херектер башкарыкчызы.
2. **Мамышева Лидия Григорьевна** — көдээ ажыл-агый эргелелиниң бухгалтери.
3. **Далчин Маадыр-оол Иргитович** — Каа-Хем кожуун чагыргазының контроль килдизиниң начальниги, юрист-специализи.
4. **Басаргина Мария Филимоновна** — үндүрүг инспекциязының начальниги.
5. **Мурыгина Елена Лупановна**—кожууннуң статистика килдизиниң начальниниң оралакчызы.
6. **Фитисова Людмила Викторовна** — ажаалга банкызының ревизору.

Каа-Хемниң № 13 соңгулда округу —

1. **Барков Август Иванович** — комиссияның даргазы, «Забота» деп биче бүдүрүлгениң удуртукчузу.
2. **Ховалыг Хөктүг-оол Шанмакович**— комиссия даргазының оралакчызы, «Кызыл» куп фабриказының директорунуң оралакчызы.
3. **Кульжубаева Любовь Викторовна** — комиссияның секретары, Көк-Тейниң ортумак школазының библиотекары.

Комиссияның кежигүннери:

1. **Веремьева Ирина Викторовна** — «Кок-Тей» совхозтуң кадрлар килдизиниң инспектору.
2. **Кестикей Алефтина Хертековна** — кожууннуң саң-хөө килдизиниң экономизи.
3. **Норбужук Севээн Байкараевич** — «Кара-Хаак» совхозтуң тудуг башкарыкчызы.
4. **Оюн Чечек Седеновна** — Каа-Хем кожууннуң чуртталга фондузун септээр болгаш ажыглаар талазы-биле инженери.
5. **Савилов Владимир Степанович** — Чербиде участок эмнелгезиниң кол эмчизи.
6. **Шагдыр Феликс Дмитриевич** — Кунгуртугда ортумак школаның күш-ажыл өөредилгезиниң башкызы.

Тес-Хемниң № 21 соңгулда округу —

1. **Диктан Тараачы Чамыянович** — комиссияның даргазы, Тес-Хем кожууннуң чер комитединиң начальниги.
2. **Дангыт Чедеп Балдароолович** — комиссия даргазының оралакчызы, кожуун чагыргазының килдис эргелекчизи.
3. **Тондуп Сергей Ковчукович** — комиссияның секретары, Тес-Хемниң кожноузунуң экономизи.

Комиссияның кежигүннери:

1. **Куулар Раиса Викторовна** — СЭС-тиң санитар эмчизиниң дузалакчызы.
2. **Намзырай Сергей Маадырович** — кожууннуң белеткел конторазының директору.
3. **Нурзат Мар... Семеновна** — Чыргаланды суму чагыргазының даргазының оралакчызы.
4. **Чимит Клара Маадыровна** — кожуун архивиниң эргелекчизи.
5. **Чооду Херелмаа Эртинеевна** — кожууннуң өөредилге килдизиниң инспектору.
6. **Тирчин Болат-оол Айыжиевич** — почтаның Самагалдай салбырының начальниги.

Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округу —

1. **Шалык Кара-оол Дулбаевич** — комиссияның даргазы, Хайыраканда ортумак школаның башкызы.
2. **Баву-Сюрюн Владимир Викторович** — комиссия даргазының оралакчызы, Ийи-Талда ортумак школаның башкызы.
3. **Дамбар-оол Шаваа Донгакович** — комиссияның секретары, Чааты ортумак школазының башкызы.

Комиссияның кежигүннери:

1. **Алдын-Херел Елена Сатовна** — Арыскан суурда уруглар садының эргелекчизи.
2. **Сарыг-Хаа Владимир Тюлюшевич** — Арыг-Үзүүнде ортумак школаның класстан дашкаар ажылының организаторы.
3. **Лама Галина Тюлюшевна** — Иштии-Хем суурда библиотекарь.
4. **Севээн-оол Николай Алексеевич** — Торгалыг суурда «Идегел» арат ажыл-агыйның удуртукчузу.
5. **Куулар Кады-оол Доржуевич** — «Арыг-Бажы» совхозтуң чолаачызы.
6. **Дары-Сүрүн Нелли Багайооловна** — Эйлиг-Хемниң суму чагыргазының даргазының оралакчызы.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш. КУУЛАР,
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харысалгалыг секретары К. БУДУК-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1994 чылдың октябрь 5. № 6.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ,
Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы.

ТЫВЫЗЫМ—ТЫВАДА

(Эгези № 163 «Шында»).

Демократтыг шуурган чүгле ниитиниң болгаш кижилерниң эвес, культураның — уран чүүлдүң болгаш литератураның кавыларын база тө силгип каапкан. Маңаа меңээ чоок, меңээ билдингир чүгле чечен чогаал айтырыгларынга дээрин чөпшээреп көрүңер.

Үе ынчаар шиидип каандыр — чечен чогаалга хамаарышкан бүгү айтырыгларны, чогаалдарга мурнунда берип турган бүгү үнелелдерни ам эде көөрү негеттинип келген. Айтырыг болза ээгизин ынчаар дөгеп келгендир.

Бижиттинген чогаалдарны канчаарыл? Авторларынга катап эттирер бе? Олары бургаанай берген болза, канчаарыл? Узуткаар бе? Шуут чаа чогаалдар бижиир бе?

Бо айтырыгларга мээң харыым чаңгыс: арттырар. Үениң негелдези-биле үениң бедииндеп оларга чүгле чаа үнелелди бээр.

Номчукчуларның мени чүгле шын билип алырын кузеп тур мен: моон-биле мен бодумнуң эрги чогаалдарымны камгалавайн тур мен. База катап чугаалап каайн, оларның салым-чолун үе шиитпирлээр.

Совет эрге-чагырганың чеден ажыг чылдарының дургузунда эрги ССРЭ-ге, Россияга, Тывага чечен чогаалдың бүдүн-бүдүн далайлары мөөңнеттинген. Оларның үлегерлеп чугаалаарга, амытының шиитпирлээри белен эвес айтырыг. Кижиниң-даа, номнуң-даа салым-чолу дөмей: кижи чурттап болур, ном база чурттап болур; кижи өлүп болур, ном база өлүп болур.

Тыва литературада классиктер апарган С. Сарыг-оолдуң «Белек», «Саны-Мөге», «Алдын-кыс», «Аңгыр-оолдуң тоожузу», С. Пюрбюнуң «Чечек», О. Сагаан-оолдуң «Сумудап келген оол», «Найырал», «Дөспестер», «Төрээн кижилер» дээш ышкаш чогаалдары чурттаар апаар.

Тыва литература дугайында чугаа болу бээрге-ле, аңаа бир дугаарында-ла С. Токаның «Араттың сөзүнүң» адаттынары чаңчыл апарган. Бо удаада база ол орукту эдерип көрээли.

Бисте «Араттың сөзү», шынап-ла, эң-не чөрүлдээлиг айтырыгларны көдүрүп кээр чогаал болуп турар. Бирээде, экиш ол: ийнде, багайы ол. Экизи чүл? Ол дээрге ук чогаалга ам-даа номчукчулар эрикпээн, ол номчукчуларның сонуургалын ам-даа хайныктырбышаан, амыдыралчы шынарын оскунмаан болуп турар. Багайы чүл. Ол дээрге чоннуң эрги амыдыралын хөлүн эрттир карартыр, быттыг-курттуг, харагап карты чип турар кылдыр шын эвес көргүскени болур. Ынчангаш «Араттың сөзү», үлегерлеп алган термин-биле чугаалаарга, тенденциялыг, тывалаарга, чөрүлдээлиг чогаал болуп турар. Ол база эки. чогаал ындыг маргыштыг болза, номчукчуларның кичээңгейин хаара тудуп турар болур. Ынчалза-даа идейлиг утканы амыдыралдан дашкаарладып, ону шын эвес көргүзүп, хөлүн эрттир «чогаадып» бижиирге, чогаал реалистиг эвес, амыдыралчы эвес апаар. Чижээлээрге, тараа оорлапкан дээш Тас-Баштыг иешкилерни Даш-Чалаң, Узун-Чоодур дээн ышкаш орус-тыва улуг дүжүметтерниң шаагайтап турары амыдыралга дүүшпес. Кем-херек кылып каап-даа болза, херээжен кижилерни эрги Тывага кажан-даа шаажылавас турган. Ол ышкаш улуг дүжүметтер кижилерге хол четпес чораан. Эрги үени бактаар-ла дээш, амыдыралды хажыдып болбас. Шажын-чүдүлгени-ле буруу шавар дээш, Тас-Баштыгны сөөлгү орукче үдеп, буянныг үүле кылып келген хамны кедергей шимды, алыксакчиксек, оптуг-овуузуннуг кылдыр чечээрген көргүскени шынга дүүшпес. «Араттың сөзүнде» ындыг чөрлер кайы көвей, оларны бичии чүүлге дөгерезин бижиири күш четтиимес-тир. Ол ышкаш В. Көк-оолдуң алдарлыг «Хайыраан бодунда» хамны база арагачы, ийи арынныг, эрзек-курттуг кылдыр көргүскени чөптүг эвес. Дириг кижилер болганда, ындыг ийи-чаңгыс хамнар, ламалар чорду-даа ыйнаан, ынчалза-даа олар дөгерези ындыг эвестер болгай. С. Тамбаның «Донгада кадыында», Ф. Сегленмейниң «Нина Салчак каникулда» деп номуңда ламаларны канчаар бактап көргүсенин номчукчулар билир.

«Араттың сөзүнде» арат кижиниң эвес, дарга кижиниң амыдыралын колдап бижээн. Ынчангаш ооң адын «Бюрократтың сөзү» дээп болза, шынга чоок болур ийик. Аты ындыг-дыр. База ооң ынай ол чогаалдың жанры ам-даа орта тодараттынмаан. Бодунуң хууда намдарын бижип каан, роман деп адап чыткан чогаалчыны мен-не дыңнап көрбээн мен. Тоожу дээн болза, өске херек-тир. Боттарының намдарларын Л. Толстой-даа, М. Горький-даа база өске-даа чогаалчылар бижип чораапнар, ынчалза-даа роман дивээннер. Тыва критик А. Калзаң «Араттың сөзүнүң» жанрын роман деп тодараткан, мен оон-биле чөпшээрешпээн мен. Дагыр эргек талазын тыртып тур ыйнаан деп бодажык мен. Тока биле Калзаң Каа-Хем салчактары болгай.

Бир-тээ, С. Токага доктаагап болганывыста, ооң шиилерин база каксы-даа бол сайгарза эки боор. Эң ылаңгыя ооң драматургиязында, «Араттың сөзүнде» ышкаш, тенденциялыг азы чөрүлдээлиг чогаалдар хөй. Чижээлээрге, Токаның хөйге билдингир «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел» деп шиилерин ап көрээлиңер. Ында авторнуң кара өжегээр чогаадып кииргени «чопнуң дайзынпарының» овур-хевирлери бар. «Дөңгүр-оолда» — Сандак сайгырыкчы, ооң уруу Сержиңмаа, Семис-Лама. «Боттанган күзелде» — Агбаан-Шыырап, Мылдыкпан. Социализмниң долу тиилелгезн чоокшулаан тудум, ССРЭ-де аңгы демисели улам чидиглеңген деп, Сталинниң чогуур үеде идип үндүрген шын эвес тезизиниң дугайын маңаа чугаалаксаан ийик мен. Токаны улуг Сталинниң сурукчузу азы өөреникчизи деп хөөредип турган үе база амыдыралда бар. Бир-тээ, Тока Сталинниң сурукчузу болганда, ооң өөредип Тывага хажык чокка боттандырып, ол дугайын чогаалдарынга база бижип турган. Моон-на уламындап Токаның шиилеринге «чопнуң дайзынпарының» овур-хевирлери кестүп келген. Шынын чугаалаарга, капиталистиг хүрээлел чок, антагонистиг аңгылар чок тыва ниитилелге Сандак, Семис-Лама, Агбаан-Шыырап ышкаш дайзыннар кая чаштынып чытканнары ол? Олар контрреволюстуг үүлгедиглерни кылып, намчазакка удурланып, араттың эрге-чагыргазын дүжүрер дээш демиселди чорудуп турарлар. Оларны даштыкы разведка-биле харылзаалыг кылдыр көргүскен. Агбаап-Шыырап Тывапың Совет Эвилелинге каттышканынга удурланып, пистолет деп хол боозу тудуп алган, Мылдыкпанны адып өлүрүп, чепсектиг тура халыышкынның белеткелин организастап турар. Мындыг ханныг үүлгедиглер Тывага кажан-даа болбаан, ол дээрге авторнуң бодунуң бажының иштинден уштуп алган даап бодаашкыннары-дыр. «Боттанган күзелдиң» кол ооргазынга Улуг-Хемниң Хайыраканга болган өлүрүкчү болуушкунну үлегер кылдыр алган. Ында херек кырында чурттап чораан кижилерниң аттарын адап каан: Биче-оол, ооң кадайы Күскелдей, ону сөөлүнде тыва херээженнерден бир дугаарында Ленин ордени-биле шаңнады. ол база Токаның идепкейи-дир.

Мен ол чоок-кавы чурттуг кижи болгаш, ук төөгүнү элээн билир мен. Херек кырында ында колхоз тургузуушкунунга, совет-тыва найыралга удурланган политиктиг кандыг-даа кем-херек чок, анаа-ла өлүмчидимниг таварылга-дыр. Бистиң хүннеривисте ындыг үүлгедиглер барык үргүлчү болуп турар. Ниитилелде болгаш кижилерниң амыдыралында бир мөзүлеш эвес чоруктуң чаңгыс чижээн көрүп каап, ону кызыгаар чок хөөредип, ону бир мөзүлеш чоруктуң үлегери кылдыр түңнеп үндүргени авторнуң чазыы-дыр. Философияда болза, амыдырал шугум ышкаш дорт эвес, ээр-дагыр болур деп айтып турар, ооң хензиг кезиин алгаш, хажык чок үлегер кылдыр үрүп, төөредип болбас деп өөредип турар.

Совет үеде С. Токаныыдан аңгыда, С. Сарыг-оолдуң, С. Пюрбюнуң, О. Сагаан-оолдуң, С. Сүрүң-оолдуң, М. Кенин-Лопсаңның болгаш өске-даа хөй-хөй эштерниң чогаалдары парлаттынгылаан. Оларның арызында мээң база эвээш эвес ажылдарым бар. Шүлүкчүлерден Ю. Кюнзегешти, О. Сувакпитти, Е. Тановаңы, С. Козловаңы, М. Өлчей-оолду болгаш өскелерни-даа адап болур мен. Оларның чогаалдарын канчаарыл? Канчаар боор, парлаар апаар, номчуур апаар, өөренир апаар. Чогаалчылар дээрге төөгүнүң бижээчилери-дир, оларның чогаалдары дээрге төөгү боду-дур.

Чүгле ол чогаалдарны парлаарда, номчуурда, өөренирде чаа карак-биле, тоталитаризмниң эвес, демократияның угаазы-биле көөр. шинчилээр херек. Маңаа улуг рольду литературоведтер, критиктер, институттарда, школаларда, гимназияларда, лицейлерде чечен чогаал башкылары ойнаар ужурлуглар.

(Уланчылыг).

ИНВАЛИДТЕРЖЕ КӨРНҮР

Бистиң кожуунда инвалидтерниң саны чыл бүрү көвүдеп орар. Амгы үеде 789 кижи болуп турар. Инвалидтерниң чамдыктары боттарының шыдаар шаа-биле күш-ажылды кылып чоруур. Төрелдери-биле демнежип алгаш, арат ажыл-агыйында хаара туттунганнар база бар. Ындыг-даа болза оларның саны хөй эвес.

Инвалидтерниң амыдырап чурттаарынга таваржып турар бергелер эвээш эвес. Дыка хөй улустуң чурттаар бажыны чок, төрелдериниң таныш-көрүштериниң өг-бүлелери-биле кады чурттап орарлар. Ол дыка таарымча чок. Чадаана хоорайда инвалидтерден аңгыда, суурларда, көдээде чурттап чоруур инвалидтерниң амыдыралының байдалы чүгээр. Олар тараазын соктап чиир, сүдү, эъди болгаш өске-даа продуктулары эвээш-оиче-даа болза бар. Хоорай улузу чүгле хлеб-биле амыдыраар боор-дур.

Кожууннуң инвалидтер ниитилелиниң баштаар чери инвалидтерге таваржып турар бергелерни билир, оон канчап уштунуп үнеринин, аарыг-аржык, бертик-межел кижилерге кандыг деткимче, дуза көргүзериниң аргаларын дилеп тывар хемчеглерни ап, сүмележип турар.

Инвалидтерниң эргелериниң, социал камгалалының дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылып турарын Республиканың Чоннуң социал камгалал яамызының сайыдының оралакчызы Киров Дилак «Шын» солунга бижиди. Ол шиитпирни чүүлдүгайнүп деткивишаан, ону чогаадып кылырын дүргедедир сапалдыг мен.

Кудаш-оол ОНДАР,
Чөөн-Хемчик кожууннуң инвалидтер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы.

КҮСТҮҢ АДАК КӨК ЫТ АЙЫ

Астрология календары

Октябрь 13 — четверг, айның 9 чаазы, 8 ак меңгилиг, от соодалдыг, кара мечи хүнү.

Садыг-саарылга кылыр, орук чоруур, эр кижиниң эртемнг өөрениринге, буянныг үүле-херекке, хей-аът тугу кииискидер езулалга, демир-биле дарганнап ажылдаарынга, каасталгалар кедип, шиметтиперинге, бурганга өргүл кылып, чалбарыырынга таарымчалыг.

Келинниң үүле-херээнге, орнукшудулгага, мал-маган, аң-мең өлүреринге, эвилелдежиринге, чаа хеп быжарынга таарымча чок. Долгандыр турар бойдус-хүрээлеңни бужартадып, багай сөстер эдип, өг-бүле чарып болбас. Сүрээ үндүрбес. Кылып шыдавас чүвезин аазавас, улуг аас этпес. Баш дүгү кезерге агарар, мал кыргыырга — аарыг-аржык тыптыр.

Хүн Деңзи бөлүүнде, а Ай зодиактың Водолей (Суггарыкчы) бөлүүнче шилчээн. Бүүрек болгаш сидик ылгаар системаның ажылынче кичээңгей салыр. Ажынып, хорадаар болза — баш аарып, уйгу келбестеп, нерв системазы үрелип болур. Кижилерге хап четпезинден далыпмооравр, хан-дамыр алгыыр, нерв системазының, карак аарыглары дээри магатчок. Дамырларга баш кезээнге кезип эмнээшкин чорудары күзенчиг эвес. Бо хүннүң кандыг-даа ажыл үүлеге. чаа эгелээшкиннерге таарымча чок үези — кежээкиниң 21-ден 23 шак аразы.

Октябрь 14 — пятница, айның 10 чаазы, 7 кызыл меңгилиг, довурак соодалдыг, каразымаар дагаа хүнү.

Шажын езулалдарын кылырынга, бурганга чалбарырынга, эм-таң кылырынга, ыяш олуртурунга, садыг-саарылга кылырынга, келин алырынга, орнукшудулга херээнге, чөөн чүкче аъттанырынга таарымчалыг.

Кижиге чүве бээринге, өре негээринге, орук-суур чоруурунга багай. Баш дүгү кезерге медерели немежир, мал кыргыырга — бурган-сагыызын өөрүүр.

Хүн зодиактың Деңзи, а Ай — Суггарыкчы бөлүүнде хевээр. Хүннүң бүдүмчелиг эвес үези — 23-тен дүнекиниң 1 шак аразы.

Октябрь 15 — суббота, айның 11 чаазы, 6 ак меңгилиг, демир соодалдыг, көк ыт хүнү.

Байыр-чыскаал эрттирип, куда-дой кылырынга, бажың-балгат ажылынга, эт, мал алырынга, кудук казарынга, уран чүүл эртемнерин өөренииринге, аңнаашкынга, ыяш кезеринге, даңгырак ,соксадырынга, көжеринге таарымчалыг.

Сагыш-сеткили каттышпас улус-биле чөрүшпес, хирчамныг черже чоокшулавас. Ырак орукче аъттанырынга, аян-чорукка, орнукшудулгага, шериг чыып бөлеринге таарымча чок.

Баш дүгү кезерге —угааны улгадыр, а мал кыргыырга — ортумак чергелиг. Хүн — Деңзи бөлүкте, а Ай зодиактың Рыбы (Балыктар) бөлүүнче шилчээн — эм-таң садып алырынга, кижилерге акша-төгерик, эт-сеп-биле дуза кадарынга таарымчалыг. Кажар-оптуг кижилерге оорладып, мегеледиринден оваарымчалыг болур. Хан-дамыр дөстеринге, бестерге болгаш тавангай кезээнге кезип эмнээшкиннер кылдыраы күзенчиг эвес.

Хүннүң бүдүмчелиг эвес үези — дүнекиниң 1 шактан 3 шакка чедир.

Октябрь 16 — воскресенье, айның 12 чаазы, 5 сарыг меңгилиг, октаргай соодалдыг, көксүмээр хаван хүнү.

Хүрээ-хиит тургузарынга, чарлык, дужаалдар үндүреринге, судур номчудуп, хүрүмнедиринге, лама сагыл хүлээп алырынга, ыт азырап алырынга, улуг кижи-биле ужуражырынга, буянныг үүлеге таарымчалыг.

Чер чорук, мал-маган садарын, чер чарарын, куда-дой дүжүрерин шеглээр. Чаа хеп быжарынга, орнукшудулга езулалдарынга, төлге салып, илби-шиди кылырынга, көжеринге, кудук казарынга таарымча чок.

Баш дүгү кезерге — аарыыр, мал кыргыырга — малдың төлүнге каржы, багай.

Хүн зодиактың Деңзи бөлүүнде, а Ай — Балыктарда хевээр. Айның бо туружу уран чүүлдүн бүгү-ле хевирлериниң ажылдакчыларынга кончуг таарымчалыг. Олар бо хүннерде белени-биле хей-аът кирип, сагыш-сеткили кедергей эскерикчел хөөнге алзып, уран чүүлге чаа чогаадыкчы чедиишкиннерлиг болур.

Хүннүң бүдүмчелиг эвес үези —дүнекиниң 3-тен 5 шак аразы болур.

Октябрь 17 — понедельник, айның 13 чаазы, 4 ногаан меңгилиг, суг соодалдыг, кызыл күске хүнү.

Чаа тудуг-суур кылырынга, чер, довурак-биле холбаштан ажылдарга, ырак чер чорууурунга, буян-кежик кыйгыртырынга, эм-таң кылырынга, хойтпак тигеринге, садыг-саарылгага, боттуң хуу ажыл-агыйынга, келин алырынга, орап-таңды дагыырынга таарымчалыг.

Хем-суг сүзеринге, балык таарынга, буга казарынга, аннаарынга, мал-маган өлүреринге, төлгелээринге, аъттар чарыштырарынга, хем-сугга, далайга өргүл кылырынга, херээжен кижиниң бажыны дүгүн кезеринге, мал-маган садып-саарарынга таарымча чок.

Баш дүгү кезерге — чыргаар, мал кыргыырга — үре төлү көвүдеп сайзыраар, эки.

Хүн зодиактың Деңзи бөлүүнде хевээр, а Ай чаа Овен (Кошкар) бөлүүнче шилчиир. Айның бо туружу — чаа ажыл-агыйга кирип алырынга, спортчу маргылдааларга болгаш машина-техника садып алырынга таарымчалыг. Кижилерге баш болгаш карак аарыглары дээп болур. Бир эвес ажынып-хорадаар болза, уйгу келбестеп, янзы-бүрү уй-балай дүштер дүжээр. Хөлүн эрттир чидиг ажыг-дустуг аъш-чем чивезин база баш кезээнге кезип эмнээшкин кылбазын сүмелеп турар.

Хүннүң таарымча чок үези — эртенгиниң 5-тен 7 шак аразы болур.

Октябрь 18 — вторник, айның 14 чаазы, 3 көк меңгилиг, даг соодалдыг, кызылзымаар ипек хүнү.

Ажыл-херектерге шиитпирлиг хөделириңге, шериг херээнге, мал садарынга, садыг-саарылгага, оран-таңды дагыырынга, эмдик мал чаажыктырарынга, бажың-балгат тударынга эки.

Аян-чорук кылырынга, келин алырынга, угаан-медерелге билиг шиңгээдиринге, ном-судур номчулгазынга, суртаал-тайылбыр кылырынга, орнукшудулга езулалдарынга таарымча чок. Балды, бижек чидитпес. Чер каспас, ыяш сыкпас, буга каспас.

Баш дүгү кезерге — эртсеви көвүдээр, а мал кыргыырга — ниитизи-биле эки.

Хүн зодиактың Деңзи бөлүүнде, а Ай — Овенде хевээр. Хүннүң бүдүмчелиг эвес үези — эртенгиниң 7-ден 9 шак аразы.

Октябрь 19 — среда, айның чедишкен 15 чаазы, 2 кара меңгилиг, ыяш соодалдыг, сарыг пар хүнү.

Сарыг шажында айның 15 — амы-тын чаяакчызы ачылыг Амитабха бурганның хүнү болур. Бо хүнде кижилерниң кылган бузуттуг-даа, буянныг-даа ажыл-херектери 100 катап күштелир дээрзин утпаңар. Кандыг-даа айның 15-тиң хүнү — дуган-хүрээ барып, бурганнарга буянныг өргүл кылып, лама-башкыларга назын узадыр, буян-кежик кыйгыртыр ном-судур номчудуп, арамайлаан аъш-чем, аржаан-эм чалап алырынга таарымчалыг.

Каргыш-чаткадан, ак-кара аас-дылдан камгаланырының ёзулалдарын кылырынга, ужук-бижикке болгаш астрология эртемин өөренип эгелээринге, чаа тудуг тавааа салып, өг тип, ыдыктар диргизип, ыяш тарырынга таарымчалыг.

Куда-дой кылып, көжүп-дүжүп, ыяш кезип, орнукшудулга ёзулалын эрттирип болбас.

Баш дүгү кезерге — өлчей-кежиктиг болур, мал кыргыырга — малдың ээзинге эки. Хүн Деңзиде, Ай Овенде хевээр. Чугула ажыл-херектерни, ылаңгыя, чаа эгелээшкинни — эртенгиниң 9-тан 11 шак аразында кылбас болза эки.

Октябрь 20 — четверг, айның 16, 1 ак меңгилиг, салгын соодалдыг, сарыгзымаар тоолай хүнү.

Чымчак ажыл-херектерге чогумчалыг. Садыг-саарылга кылырынга, эш-өөр тып өңнүктежиринге, нүгүл-бачыдын бурган мурнунга илередип, чалбарып арыгланырынга, эм-таң кылырынга, буянныг үүле-херекке таарымчалыг.

Эжик-хаалга эдип, чазавас. Чаш уругну кылаштадып өөретпес. Чаргы-чаалы кылып, шүүгү черинге негелде тургуспас, куда болгаш пайыр-дой кылып, мөөңнежип чыглырынга, ыяш-биле ажылдаарынга таарымча чок.

Баш дүгү кезерге — аарыгга алзып болур, мал кыргыырга — өң-чүзүнү дескилежир. Хүн зодиактың Деңзи бөлүүнде хевээр, а Ай чаа Телец (Бугажык) бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружу — янзы-бүрү каасталгалар эт-херекселдери, мал-маган, көлээ ажыл-агый продуктулары садып алырынга таарымчалыг.

Бо хүннерде өкпе-хөрек, боостаа бестериниң, өк-таалай, ниитизи-биле тыныышкын органнарының болгаш хан, нерв системазының аарыгларынга удур хемчеглерни ап, камгаланыры чугула. Боостаа кезээнге кезип эмнээшкин кылыры күзенчиг эвес. Хүннүң шоолуг бүдүмчелиг эвес үези — 11-ден 13 шак болур.

Октябрь 21 — пятница, айның 17, 9 кызыл меңгилиг, от соодалдыг, ак улу хүнү.

Улуг оруктуң эгезин салып, ырак черже аъттанырынга, садыг-саарылга кылырынга, кода-хоорай тавааа салырынга, орнукшудулга ёзулалдарын эрттиреринге, ачы-буян чедиреринге ажыл-херектерни шуудадыр ёзулалдар кылырынга таарымчалыг.

Мал-маган өлүрбес, ону садып-саарары база багай. Келин алырынга, куда-дой кылырынга, көжеринге, өре төлээринге, хаптап эмнээринге, аң-мең өлүреринге таарымча чок. Баш дүгү кезерге, мал-даа кыргыырга — ниитизи-биле багай.

Хүн зодиактың Деңзи, а Ай Телец бөлүктеринде хевээр. Бүдүмчелиг эвес үе — 13-тен 15 шак аразы.

Алексей ТӨВЕК.

Телевидение

Пятница

Октябрь 14
БИРГИ ПРОГРАММА «ОСТАНКИНО» канал

6.30 Эртен.
9.00 «Сааскан». Уругларга информастыг программа.
9.20 «Черлик Роза». Телесериал.
10.00 Бодунга бодун дузала.
10.30 М. Равель. Балет музыказындан сюита.
10.50—11.00 Пресс-экспресс.
15.50 Медээлер.
16.00 «Кэтвизл». Уругларга Телесериал (Англия).
16.50 Медээлер.
17.00 Рок-урок.
18.00 Кижи болгаш хоойлу.
18.35 Документилер болгаш салым-хуулар.
18.50 Медээлер.
19.00 Бомонд.
19.20 «Черлик Роза». Телесериал.
19.50 Хуулгаазыннар шөлү.
20.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».
21.00 Медээлер.
21.30 Агаар.
21.40 Неделяның кижизи.
22.00 Детективтер клувунга. «Сан-Францисконун кудумчулары». Телесериал. 6-гы сериязы.
23.00 Олар.
23.50 Делегей бөгүн.
00.05 Музобоз.
00.50—01.00 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал

7.30 Формула-730.
8.00 Медээлер.
8.20 Автомиг.
8.25 Ажылче чалап тур., ажылче чалап тур..
8.30 Ажылгыр кижилерниң үези.
9.00 Эй-би-си-ниң медээлери.
9.25 «Катап тывылган үн». Барымдаалыг фильм.
9.35 Чоруптаалы.
9.45 «Санта-Барбара». Телесериал.
10.35 Боду бодунга режиссер.
11.05 «Лазы хөл». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. «Вулканнар аймаа» деп бөлүктен (АКШ).
11.35 Телесолун.
11.40 Тараачыннар айтырыы.
12.00 — 12.20 Медээлер.

* * *

15.55 Дамчыдылгалар программазы.
16.00 Медээлер.
16.20 «Рост» студия. «Призма».

«ТЫВА» канал

16.50 «Республиканың хүнү».
17.30 «Тыва» ансамбль чалап тур.
17.50 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

17.55 Пятница санында Дисней. «Буктуг даг артында». Уран-чечен фильм.
18.50 Экспотөп көргүзер.
19.00 «Санта-Барбара». Телесериал.

«ТЫВА» канал

19.55 Медээлер.
20.05 «Азия төвү».

«РОССИЯ» канал

20.25 «Миллиардер херээжен». Уран-чечен фильм (Франция-Германия), 1-ги сериязы.
22.10 Дөрбелчинде көпеек.
22.40 Десертке музыка.
23.00 Медээлер.
23.25 Спортчу карусель.
23.30 «Хоорайжыгаш». Хөглүг программа.
00.30 Тишина № 9.
00.45 «Араатаннар». Уран-чечен фильм.
02.05 Драма артистери ырлажыр.
02.35 — 02.40 Сылдыстар чугаалаарлар.

Суббота

ОКТЯБРЪ 15
БИРГИ ПРОГРАММА «ОСТАНКИНО» канал

7.30 Ажылгыр кижиниң суббота эртени.
8.15 Спорт-шанс.
8.45 Лама сөзү. Митрополит Кирилл.
9.00 «Марафон-15»—чаштарга.
9.30 «МИР».
11.00 Эртенги почта.
11.30 «Мен — херээжен кижи мен».
12.00 Үзүктелиишкин чокка.
12.10 Амданнанышкын.
12.25 «Шаандагы шөлдүң чажыттары».
12.55 «Чалыы назынымның дестаны». Уран-чечен фильм.
14.15 «Шүлүкчүнүң салым-хуузу». М. Ю. Лермонтовтуң төрүттүнген хүнүнден бээр 180 чылынга.
14.50 МЕДЭЭЛЕР.
15.05 Экономика болгаш реформалар.
15.35 Демократияны чедип алыры. 2-ги фильм. «Америкага төрүттүнген».
16.30 Бачымнаашкын сорук кириишкинге доктар кадар.
17.00 Дириг амытаннар аймаа.
17.40 Брейн-ринг.
18.30 «Мурнунда болгаш соонда...» В. Молчанов башкарар.
19.20 «Сандараан команда». Телесериал. 1-ги сериязы (АКШ).
20.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».
21.00 Чедиишкиннер дуга йында медээлер.
21.45 «Эр кижи болгаш оо хереэженнери». 1-ги сери зы (АКШ).
22.45 Матадор.
23.40 «Ыры-94».
01.52—02.00 Пресс-экспресс.
00.35—01.50 «Ийи кап тан». Уран-чечен-публи тиг фильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал

8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Автомиг.
8.35 Мульти-пульти. «Рикки-тикки-тави».
8.55 «Рост» студия. «Бист Лермонтов».
9.25 «Пилигрим».
10.10 Парламент неделязы.
10.55 Клип-чапсар. Т. Овс енко.
11.05 «Альманзорнун билзе тери». Уран-чечен фильм.
12.15 Чоруптаалы.
12.25 Кызыгаар чок футбол.
13.10 «Эдеринчи Пильняк».
13.40 Тараачыннар айт рыы.
14.05 МЕДЭЭЛЕР.
14.20 Де факто.
14.35 «Катап тывылгап ү» Барымдаалыг фильм.
14.45 Шыргай джунгли.
15.15 «Дедир адрес». Г. Долгов чорудар.
16.00 «Эдера». Уран-чеч фильм (Италия). 3-кү сериязы.
17.00 Карьера.
17.50 Спортчу карусель.
17.55 «Салым-хуунун өскер лиишкини». Уран-чеч фильм.
20.25 «Миллиардер хер жен». Уран-чечен фил 2-ги сериязы.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
22.05 XX век кинокадрда б гаш кинокадрдан дашкаа
22.55 «А» программа: ко церт.
00.55—01.00 Сылдыст чугаалаарлар.

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА «ОСТАНКИНО» канал

8.05 Олимпийжи эртен.
8.40 «Спортлото».
8.50 «Марафон-15».
9.20 Эртен эрте:
9.50 Полигон.
10.20 Амдыызында дөгер зи бажында.
10.50 Эртенги сылдыс.
11.40 «Кижилерниң чер Экология программазы.
12.10 Авиакосмос салону.
12.30 В. Готовцева ырла
13.05 Дорт эфирге диалог.
13.45 Белектиг шпаргалка.
14.00 «Густонуң командазының суг адаанга аян-чоруу».
14.50 МЕДЭЭЛЕР.
15.00 «Тиилелгениң стр тегиязы». Барымдаал сериал. 3-кү фильм. С лингград тулчуушкуну».
15.55 «Ус-тывыштың дириг ыяжы».
16.00 Аян-чорукчулар клу
16.50 «Фариборо-94». А глияда авиа-шоу.
17.25 Америка М. Тарату ның кергени-биле.
17.55 «Баскетболга сун гуушкун», «Буктар ха ган ёзулуг аңчылар Мультсериалдар (АКШ).
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.10 Улустуң аялгалары.
19.25 Бүгү Россия.
20.00 «КВН-94».
22.00 УЛУГ-ХҮН.
22.55 Кабаре. «Бүгү сылд тар».
23.35 Улуг кижилерге мул фильмнер.
23.50 — 00.00 МЕДЭЭЛЕР.

ИИИГИ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал

8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.20 Автомиг.
8.25 «Рост» студия. «Музы клазы».
8.55 Сураглыг суур.
9.25 Эртенгиниң мендиз биле, Европа.
9.55 Чаа шугум. «Портрет штрихтер».
10.25 Ада-чуртчулар.
11.05 Аты-баты...
11.35 Клип-чапсар. А. Губ
11.40 «Недопесок Наполе III». Уран-чечен фильм.
12.50 Футбол талазы-би Россияның чемпионады.
13.40 Алды сотка.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.20 «Кезип болбас...» Коптев башкарар.
14.35 Видеопоэзия.
14.45 «Алдын будук». Чуру чу И. Иванов.
15.15 Музыка.
16.00 «Эдера». Уран-чеч фильм (Италия). 4-кү сериязы.
16.55 «Чүгле чаңгыс Майя аттыг».
17.40 Диснейниң хуулга зыннары. «Гуфи болгаш ооң командазы», «Ка плащ».
18.40 Хүннүң-не байырлал.
18.55 «Хаан Елизавета». Би-би-си-ниң программ зы.
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Спортчу карусель.
20.30 Фильмниң баштай көргүзүү.
20.50 «Миллиардер херээжен», Уран-чечен филь 3-кү сериязы.
22.30 Ксюшада.
23.05 Футбол талазы-биле Россияның чемпионады. «Динамо» стадиондан да чыдылга.
00.30—00.50 Сылдыстар ч гаалаарлар.

Байырлал хүннеринде спортчу маргылдаалар

АЪТ, ТЕВЕ ЧАРЫЖЫ

Октябрь 11-де Россия Федерациязының составынга ...ваның киргенининң өөжен ...лын байырлаарының хем...глеринин бирээзи — 30 ...лометрге аът чарыжы бол...н. Шаг-шаандан бээр чаң...л сугаар маргылдаа Эр...н — Кызыл аразының ав...руунуң тоску километрин... болган. Ынчаарга байыр...дың спортчу маргылдаа...рының бир онза солун хе...н — бистиң республикага ...-ле дугаарында теве ча...жын организастап эрт...гени боор турар. Ынчан... ол аът чарыжының ...нда-даа эгелээн болза, ...у номчукчуларга баштай ...уургадыры артык эвес ...р.

Баштайгы удаа боор турар ...с болганда, тевелер хөй ...с, тос-ла санныг болган. ...пе ырак чер — Эрзин...н Бай-Дагдан, эң чоок ...н Кызыл кожууннуң ...укпактан», «Х Улуг ху...лдан» болгаш Чеди-Хөл ...кууннуң «Шаңган» ажыл...ыындан келген. Ынчаар... Улуг-Хемниң «Улуг-Хая» ...лгаш «Арыскан» совхозта...ндан бир-бир тевени чо...ткан болду. Бо кожуун...рга шаандан бээр-ле теве ...лдап келгени билдингир. ...нчангаш бо таварылга ...с боор турар.

...нжээ, бо маргылдаага ...аңган» совхозтан оолдар ...уг тевечи Олег Севек...ржуевич Оюнга баштат...н, үш тевени мунуп алгаш ...геш, киириштирген. ...С.-Д. Оюн дээрге ада-ие ...ыгуурундан бээр теве ...лдап келген кижи болду. ...н авазының ачазы бөзин ...жи чораан. Болар амгы ...е авазының кады төрээн ...маларындан теве өстү... аар-берге ажыл-ишти ...гап алганнар. Теве мар...лдаазынга кирипкеннер...н дугайын чугаалаар бол... олар база-ла хоочун те... малчыларының салгак...лары боор турар.

— Теве чарыштырганып ...кап-даа көрбээн мен. Бо...р чоор бе ол? — деп, кө...кчүлерниң аразындан бир ...жи чугаалаар-даа. Ооң ...ында орган бирээзи аңаа ...нчаар харыылаан: ча...штырары хамаанчок, ...анда бистиңнге турган ...ттыг шериг» деп «теве ...ри» ыраккы Африка дип... шаг-шаандан бээр туруп ...гениң чугаалады. Ооң ...у-ла чөп боор, арабтар... теве чарыштырарын ...-ле сеткүүлден номчаан ...жи мен. Ынчангаш мен ...даарымга, теве чарыжы ...он соңгаар биске база чаңчыл апаар чадавас...

Чыылганнарның четтик пейн манап турганы теве чарыжы эгелээр деп берген. Теве чарыжы Кызылда ипподромга болган. Ынчангаш тевелер орукту долгандыр маңнаар чүве болганда, маргылдаапың канчаар эртип турары көрүкчүлерге илдең болур. Баштайгы удаада тевелер холуштур маңнажып турда, чогум кайы теве мурнунга баары билдинмеди. Чоорту-ла оларның аразындан ак теве өскелерин эртери илдең апарган. Ол дээрге Улуг-Хем кожууннуң «Улуг-Хая» совхозунуң тевежизи Кызыл-оол Балчыевич Иргектиң ак аданы болду. Көрүкчүлерниң бодап турганы ышкаш, ол ак адан, шыпап-ла, өскелерин эрткеш, тиилеп үнген. Ийиги черде — Эрзин кожууннуң Бай-Дагдан Байлак Балдирниң тевези болган. Үшкү черни Улуг-Хем кожууннуң «Арыскан» совхозунуң тевежизи Руслан Дөлөнниң тевези ээлээн.

Ол-ла ипподромга чыраалаар, челер болгаш чууза тергелиг аъттарның чарыштары дыка солун боор эрткен. Чууза-тергелиг аът чарыжынга Каа-Хем кожууннуң «Совет Тыва» совхозунуң хоочун чылгычызы Балай-оол Базыр-оолович Салчактың аъды бирги черни алган. Ол Победитель деп шолалыг аъдын боду башкарган.

Челер аъттар чарыжынга Сүт-Хөл кожууннуң төлээлекчизи Маадыр Сарыгларның бодунуң мунганы кара аскыры тергиидээн. Ийи дугаарында Чеди-Хөл кожууннуң «Элегес» совхозунуң төлээлекчизи Владимир Саянның калдар аъды келген. Үшкү черни «Ишкин» совхозтан Александр Дүлүштүң аъды ээлээн. Кошкан үш тергелиг аъттар маргылдаазынга Кызылдың төлээлекчизи Виктор Густенковтуң аъттары тергиидээн.

Үстүнде чугаалааныывыс 30 километрге узак аъттар чарыжынга Чеди-Хөл кожууннуң «Элегес» совхозунуң төлээлекчизи Геннадий Ондарның кара аъды (мунукчузу сес харлыг Вячеслав Оюн) эртип келген. Ооң соонда — Чаа-Хөлде «Ак-Туруг» совхозтан келген Виктор Даржааның доруг аъды келген, ынчаарга үшкү черже Бии-Хемниң «Саян» совхозунда Юрий Сендиниң кара аъды үнген. Чыраа аъттардан Каа-Хем кожууннуң «Бурунгаар» совхозундан Геннадий Монгуштуң аъды эрткен. Мурнуку черлерни ээлээн киржикчилерни ам-даа адап болур. Шаңналдарны сески черлерге чедир тывыскылаан.

Аът болгаш теве чарыжын организастаанының деңнели черле эки деп чугаалап болур. Бо маргылдааларны Кызылга 5-6 хонук бурунгаар белеткеп эгелээнин айтыр херек. Аът-хөлдүң ажаар, турар черлерин, кижилерниң амыдырал хандырылгазын тодарадып кылыры берге айтырыг. Бо талазы-биле маргылдааның киржикчилери хомудаваан турарлар. Республиканың көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы Н. Д. Балчый-оол, уксаажыдылга каттыжыышкынының кол зоотехниги С. М. Оюн, күрконюшняның ажылдакчызы О. Д. Санчи болгаш өскелер-даа аът чарыштарын организастап эрттирерингe улуг үлүг-хуузун киирген.

Тонча МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: аът, теве чарыжы, мөге хүрежи.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

СОДАК-ШУДАК СЫҢМАЙН ТУРУ...

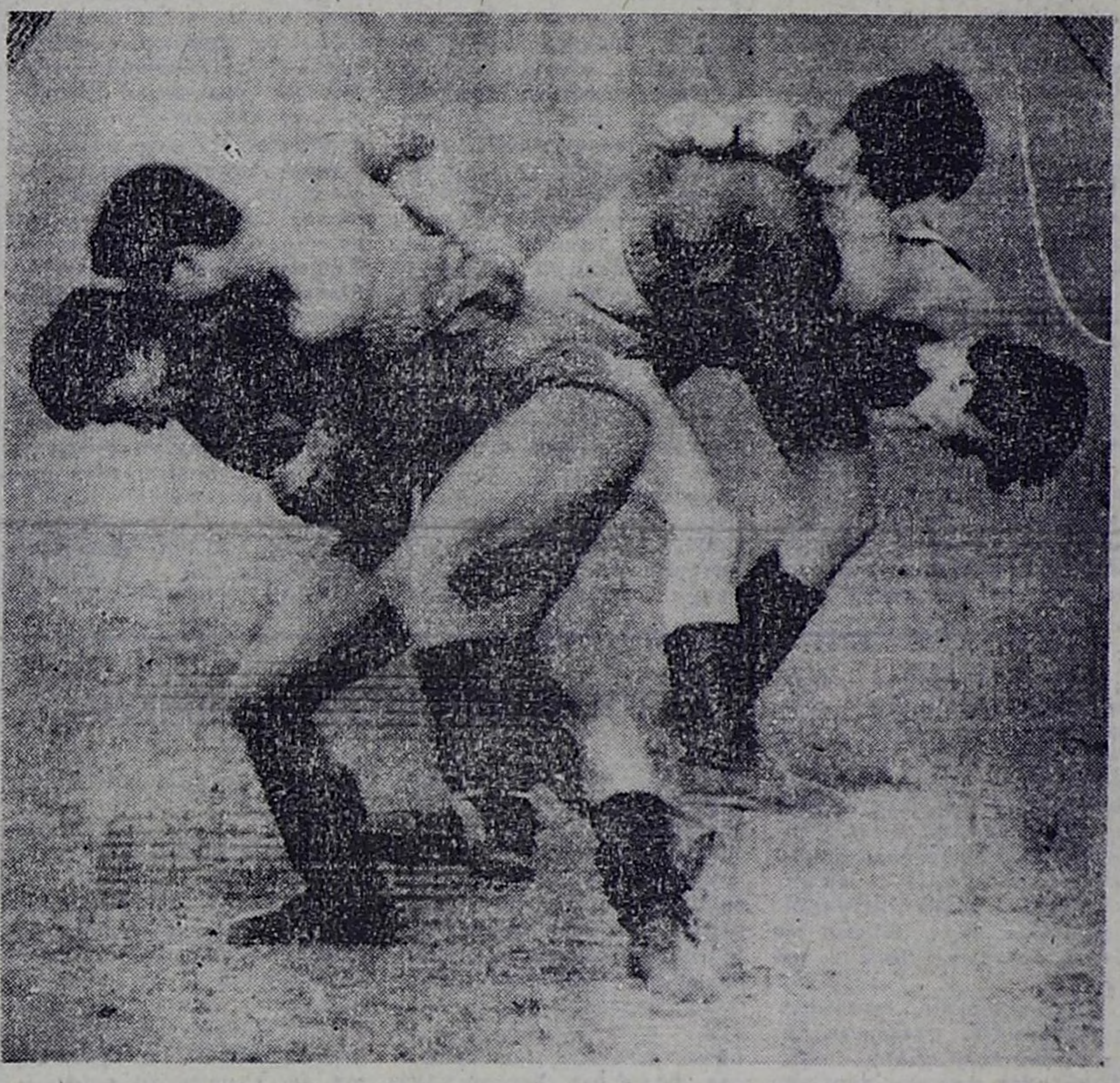

...айыралдың «Хүреш» ...диону. Бо удаада, октябрь ...де ол байырлал шинчи ...р каастаттынган, чүге ...рге Тываның Россияның ...ставынга каттышканының ... чылынга тураскааткан ...3 мөгениң хүрежи болур. ...2 шак ажып турда марш ...лгазы чаңгыланып үнген ...нда, стадионнуң соңгу ...лгазында «содак-шудак ...ңмайн тур оо» деп чугаа...арын бадыткаар мөчек...чек шыңганнарлыг, хүлер ... хүрере берген мага-бот... мөгелер чыскаалышкан ...уп келди. Чыылган чон...ң баары-биле стадионну ...р долганып, хүндүткелдиң ...улалын олар кылды...

Тыва Республиканың күр...орт комитединиң даргазы ...Ы. Ооржак байырлалдың ...ржикчилеринге, аалчылар... мөгелерге байыр чедир...п, маргылдаа эгелээнин ...рлаан.

Тываның Күрүне тугун ...дүрер эргени наадымнар... үш катап шүүлген Аяс ...өнгүшка берген.

Тыва улустуң чаңчылын ...угаар кадак биле сүттүг ...ва кыс, орус улустуң ...ңчылы-биле хлеб биле дус... орус кыс сураглыг апыяк ...өге барып сөңнедилер, ...ттүг, хлебти ол ижип, ам...ан...

Тываның Күрүне Гимни... аяннывы-биле чаңгыланып ...тен, стадионда бүгү чыыл...н чон туруп келген. Кү...не Тугу салгын аалы-би... агаарга кииский берген... Амыдыралынга хөйнү көр...нипиң херечизи ак салдыг кырган холдарында дадаазын кадак чалап алган, ак чемин хууңда куткан, тос-караан тудуп алган херээжен кижи холдарында кадак оиле сүттүг, хлеб биле дустуг кыстарны эдерип алгаш, стадионнуң дал ортузунга үнүп келди. Ак салдыг хоочун алдай-тандызын, арбан чонун алгап-йөрээп, чыылган чонга, аалчыларга бүгү ажылчы чонга ак оруктуг, аас-кежиктиг амыдыралды, кадыкшылды күзээн. Орап-делегейниң дөрт чүгүнче ак чемни херээжен кижи чажып, бурунгу тыва улустуң сагыыр ыдыктыг ёзулалын кылды...

«Дөге баарының» сорук киирикчи аялгазы стадионга чаңгыланып үнерге, мөгелер шөлче чоргаар, аянныг девип чорупкан. Оларның аразында мага-бодунуң улуг шыраа-биле Амир, Аяс, Маадыр Монгуштар, Куулар Алдын-оол, Сүктер Шимет, Алексей Хомушку болгаш өскелер-даа ылгалып турган. Моолдан хүрежири-биле 4 мөге база келген.

Хүрештиң бирги салыы эгелээн. шыырак белеткелдиг келген мөгелер боттарының онагларын октап ап турган.

Юбилейге тураскааткан тыва хүреш маргылдаазының кол судьязы, спорт мастерлери, хоочун мөге Ондар Сюр-оол чыылган чонга кончуг солун дыңнадыгларны кылган.

Тываның Россияга каттышканынга алдар болдурган хүреш 1944 чылда эрткен. аңаа ынчангы Тываның Араттың революстуг шериинниң дайынчызы 25 харлыг Мандан-оол Аскиров шүүлген. Оон бээр 50 чыл эрткен. Ол мөге бо юбилейге киржири-биле чедип келген, судья коллегиязының столунда олуруп турарын ол дыңнаткан. Адыш часкаашкыны диңмиреп үнген, 75 харлыг хоочун мөге туруп келгеш, хөйнүң мурнунга мөгейип ёзулап, хүндүлеп турары дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Республиканың тыва хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар хоочун мөге Мандан-оол Аскировка чүс муң рубльди белекке берген.

Оон ыңай Тываның Россияның составынга каттышканынга алдар болдурган улуг хүреш маргылдааларынга кымнар шүүлгенин кол судья чугаалап берген: Тываның 5 чылынга тураскааткан маргылдаага 1949 чылда Сүт-Хөлдүң Сарыглар Семис-оол, 10 чылында, 1954 чылда база ол шүүлген. Ол ам бистиң аравыста чок. Тываның 20 чылында, 1964 чылда Сүт-Хөлден Ондар Сюр-оол, 30 чылында (1974 ч.) Кызылдан Ооржак Чадамба, 40 чылында (1984 ч.) Чөөн-Хемчиктен Алексей Хомушку шүүлген, ол бөгүн база хүрежип турар.

Моолдан келген спорт мастерлери Сумьяа Өлзей, Түмэн Өлзий, Сүрэн Даваа, Жи Гимед олар бирги салыгда оналарын чиик октаан. Ийиги салыгда Монгуш Маадырга Сүрэн Даваа октаткан. Үшкү салыгда Аяс Монгуш Моолдуң мөгези Жи Гимедти амалап алгаш, чиги-биле тиилеп алган. Кызылдың төлээзи Радик Намажап Сумьяа Өлзейни октаан. Убса-Нур аймааның мөгези Түмэн Өлзий хүреш талазы-биле мергежилдиин көргүскен. Дөрткү салыгда Тываның хоочун мөгези, спорт мастери Кызыл кожууннуң төлээзи Владимир Монгуш-биле ол таваржы берген. Владимирниң эптиг тудужунче моол мөге кире халый бергеш, бичии оолдар ышкаш тырыкыландыр бөөлдедип тургаш, октаткан. Ол дыка көрүштүг болган. Даштыкы күрүнениң улуг байыр-наадымынга хүрежири-биле амыр эвес мөгелер келгени кымгадаа билдингир. Оларны тыва мөгелер чер алыспайн октап алганы, оларның спортчу мергежили өзүп, күш-тамыр талазы-биле сайзырап турарын көргүскен.

...Дөрт шилиндек мөге арткан Маадыр Монгуш, Аяс Монгуш (кайызы-даа Кызыл), Сүктер Шимет (Тес-Хем), Амир Монгуш (Сүт-Хөл) олар-дыр. Мөгелер шөлче үнүп келген. Маадыр Монгуш бодунуң онаа Сүктер Шиметти эгип содаанлап алгаш доңгайтыр шелипкеш, тиилеп үнген. Аяс Монгуш Амир Монгушту чая тудуптарга, черге холуп даяныпкан.

Бо хүрешке 3-теп 8-ке чедир чер ээлээн мөгелерге шаңналдарны тывыскан. Үшкү-дөртку черлерни ээлээн Амир Монгушка, Сүктер Шиметке телевизорларны шаңналга берген. Хоочун мөге Владимир Монгушка тускай шаңналды республиканың тыва хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар берген.

Шилиндектерниң шилиндээ ийи арткан мөге хып дээн чалыы назын үезинде пачыннар, спорт мастерлери Аяс биле Маадыр Монгуштар шөлче девип үнүп келгеш, хүрежи бердилер. Маадыр бодунуң удурланыкчызын чер даяндырар часкан. Аяс октаткан деп маргылдаа үнүп келген. Ындыг-даа болза, судья коллегиязы Аяс чер даянмаан деп көргеш, катап хүрештирерин шиитпирлээн. Мөгелер ачыр-дачыр дыка үр үениң дургузунда хүрежип келген.

Кандыг-даа спорттуң маргылдааларының үезинде спонсор деткикчилер сөөлгү үеде көвүдээп, олар улуг дузаны чедирип турарлар. Бир эвес Маадыр Монгуш шүглүр болза, 3 миллион рубльди салырып ооң башкызы Григорий Сарыглар хүреш үезинде дыңнаткан. Оон аңгыда «Хопер-Инвестин» Кызылда салбырының төлээзи шүүлген мөгеге акцияларын халаска бээрип аазаан. Ынчангаш бо ийи мөгелерниң тиилелге дээш чүткүлүн улам-на күштелдирген.

Аяс биле Маадырны хончулаштырып каарга бөзин хүреш дыка үр уламчылаан. Аяс удурланыкчызының эпчок шимчээшкинин ажыглааш, карак чивеш аразында оң будундан сегирип алгаш, бүзүрелдии-биле октааш, шүглүп үнген. ТР-ниң Күрүне секретары — ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу, оргкомитеттиң даргазы В. С. Очур-оол шүүлген мөге Аяс Монгушка «Урал» мотоциклди шаңнал кылдыр тывыскан. Үжүүрлешкен Монгуш Маадыр кухняга салыр гарнитурну шаңналга алган. «Хопер-Инвестиң» төлээзи Аяс Монгушка 100 акцияны тывыскан.

Стадионга хүреш болуп турар үеде Омскиде Сибирьниң олимпий академиязының оралакчы-президентизи В. Н. Низовскихтиң удуртуп келгени акробатиктери янзы-бүрү солун мергежилгелерни көргүскен.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей, байырлалга киржип келген Москвадан, крайлардан, областардан, даштыкыдан келген аалчылар хүреш маргылдаазын көрген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чарлалдар бюрозу

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕДАГОГИКА УЧИЛИЩЕЗИ

1994 чылдың ноябрь 4-5 хүннеринде ачы-дуза чедирилгезиниң марафонун эрттирерин чарлап тур. Эгелээри — 10 шакта.

Училищениң бүгү-ле доозукчуларын аңаа кээп киржиринче чалап тур бис.

Марафон үезинде спортчу маргылдаалар, янзы-бүрү оюн-тоглаа, чаңгыскурсчуларның өөрүшкүлүг ужуражыышкыннары база арга-мергежил солчулгалары болур.

Марафоннуң агар сапы: р/с № 142619 РКЦ Национал банк эргелели, Кызыл хоорай, МФО 49304001.

Кызылдың педагогика училищезиниң коллективи, директорнуң оралакчызы Мария Таировна Саражаковага ооң ег-бүлезиниң ээзиниң мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

«СИЛЕРНИҢ КАМГАЛАДЫЛГА ПОЛИЗИҢЕР — СИЛЕРНИҢ КАМГАЛАЛЫҢАР»

Тыва Республиканың ыяап-ла медицина камгаладылгазының төвү, камгаладыкчыларның эргелерин камгалаар талазы-биле килдистиң тургустунганын дыңнадып тур.

Ыяап-ла медицина камгаладылгазының керээлерин чарып алган бүгү хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелерниң, организацияларның ажылдакчыларын эмчи дузаламчызының кандыг шынарының талазы-биле бүгү хомудалдарны дараазында адреске киирерин дилеп тур бис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 11, 3-кү каът, кабинет № 30.

ДАРААЗЫНДА БАРААННАНЫ БӨЛҮКТЕП САЙГАРЫП ТУРАР:

Шактар: «Хам», «Пицза» — 1569
Соктар: «Вишня», «Персик» — 622
Вафли, шок. «Санна» — 1961
Печенье «Рессана» — 3433
Кармен — 840
Бим-бим — 417
Пикник — 1000
Виспа — 850
Курли-вурли — 500
Кранч — 750
Топик — 1000
М+М — 100
Натс — 950
Дав — 1350
Чупа-чупс «Оригинал» — 337
«Фантазия» бол — 353
«Мелоди» — 588
Дайнаар мармелад — 1008
Лединей «Полотес» — 182
Трокс — 616
Дайнаар резинкалар:
Кис-ми — 60
Синди — 60
Бомби-бом — 65
Гримми — 70
Лов-из —78
Терминатор — 110
Динозавр — 110
Орбит — 120
Дирол — 62,5
Стиморол — 46
Янзы-бүрү:
Зажигалкалар — 750
Сумка пакеди — 500
Диш пастазы — 950
Рис «Дрога» — 2125
Спагети — 5688
Приправа — 7878
Горчица — 2223
Майонез — 2943
Тоорук үзү — 4000

КЕЛИР АДРЕЗИ: Кызыл, Комсомольская, 23, телефон 2-41-54.

ЧАРЛАЛ

Кызылдың Пассажир автотранспорт бүдүрүлгези 1994 чылдың ноябрь 1-ден эгелээш, «Д» категорияның чолаачыларын эде өөредириниң талазы-биле курсту ажыдар.

АЧЫ-ДУЗА МАРАФОНУ

1994 чылдың октябрь 21-де 12.00 шакта

Улуг-Хем кожууннуң төп эмнелгезиниң тургустунганындан бээр 60 чыл болган оюнга тураскааткан ачы-дуза марафону болурун чарлап тур.

Шаандан бээр-ле ол эмнелгеге ажылдап чораан бүгү эмчилерни болгаш аңаа киржир күзелдиг аалчыларны-албан-организациялар, бүдүрүлгелер төлээлекчилерин марафонче чалап тур.

Улуг-Хем кожууннуң төп эмнелгези.

ЧАРЛАЛ

Бот-догуннаан Тываның улусчу намы 1994 чылдың октябрь 18-те 14.00 шакта Парлалга бажыңынга намның политчөвүлелиниң хуралын эрттирерин чарлап тур. Чугаалажыр айтырыглар:

1. Үндезин чурттакчы улустарның амыдырал байдалы. Илеткелчи Күрүне Думазының депутаты К. Д. Аракчаа.
2. Политкүүскомнуң ажылының дугайында дыңнадыг.
3. Өске-даа айтырыглар.

Янзы-бүрү намнарның, шимчээшкиннерниң, хөй-нийти организацияларының төлээлерин, хамаатыларны база БТУН-нуң кежигүннерин чалап тур.

БТУН-нуң политкүүскому.

АГААР

Республикага көжүп турар булуттаар, дагларга өл хар чаар. Соңгу-барыын чүктеп хаттың күжү секундада 9-14 метр, күштелгенде 15-20 метр чедер. Агаарның температуразы хүндүс 6-11 градус чылыг, дүне 0-5 градус соок болур.

Кызылга өскерлиш каап турар агаар болур. Хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Хүндүс 6-11 градус чылыг, дүне 0-2 градус соор.

Үшкү хевирниң агаары, кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүн.

КИНО

ОКТЯБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Киборгкоп» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда; ВИДЕОЗАЛ: «Танцор диско» 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Испан роза» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Серваң делгерезин!» 9.30 шакта; «Рекруттар» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда; «Прославление» хүрээниң хуралы» 19.00 шакта.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва социбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ ...ОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаңда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээлы 2 парлалга аамазы. Тиражы — 14.445. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 222.